

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ОСНОВ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НОВОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 613 групи

КРЮЧКОВА ГАЛИНА ЮРІЇВНА

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент **Предик А.А.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № 4/1 від 16 листопада 2021 р

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП	
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ОСНОВ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
1.1. Аналіз наукових джерел щодо проблеми виховання основ етичної культури дітей молодшого шкільного віку	
1.2. Сутність і структура етичної культури молодших школярів	
1.3. Характеристика критеріїв, показників та рівні вихованості основ етичної культури молодших школярів	
<i>Висновки до першого розділу</i>	
Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	
2.1. Діагностика виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи	
2.2. Обґрунтування організаційно-педагогічних умови виховання етичної культури молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи	
2.2.1. Готовність вчителя до застосування активних та інтерактивних технологій у процесі виховання основ етичної культури молодших школярів	
2.2.2. Вибір змісту, форм і методів виховання основ етичної культури школярів в освітньому процесі початкової школи	
<i>Висновки до другого розділу</i>	
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

Вступ

Актуальність дослідження. Одним із найважливіших завдань, які потребують вирішення сучасною школою, є виховання висококультурних особистостей, здатних адекватно орієнтуватися в різних сферах життєдіяльності, гармонізувати свої відносини із соціумом, що, у свою чергу, вимагає розв'язання проблеми виховання етичної культури молодших школярів у процесі навчання. Актуальність цієї проблеми зумовлюється низкою чинників.

По-перше, шлях до світової інтеграції, який обрала Україна, зумовлений необхідністю інтенсивних змін у всіх галузях суспільного життя, підвищеної уваги до підготовки компетентної, освіченої особистості, яка здатна долати кризові ситуації й вивести країну на рівень сталого розвитку. Це передбачає наявність в особистості високого культурного рівня, у тому числі етичної культури, активне оволодіння якою починається зі шкільного віку. Проте соціальні та психолого-педагогічні дослідження, реальні життєві ситуації свідчать про низький рівень морально-етичної культури значної частини громадян. Тому одним із найважливіших завдань освітньої діяльності навчальних установ є виховання етичної культури учнів, підвищення дієвості їхньої морально-духовної сфери, що сприятиме зростанню особистої відповідальності молодого покоління за долю суспільства, держави.

У нормативно-правових документах («Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки», закони України «Про освіту» (1999 р.), «Про загальну середню освіту» (2000 р.), «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), «Основні орієнтири виховання учнів» (2008 р.), «Державний стандарт початкової освіти» (2018 р.) та ін.), підкреслюється, що в Україні мають забезпечуватися умови для набуття особистістю соціального досвіду, формування гідності на основі осмислення морального досвіду поколінь [19].

По-друге, зниження культурного рівня молоді, зростання бездуховності, цинізму, насильства й жорстокості в шкільному середовищі у своєму генезисі мають «людський фактор». Подолання цих негативних тенденцій вимагає

акцентування уваги шкільної системи освіти на підвищенні морально-етичного виховання учнів.

Водночас за останні десятиліття, як відмічають дослідники (В. Євдокимов, І.Бех, І. Прокопенко, О. Сухомлинська, І. Осадченко, А. Троцько, Т. Сущенко, К. Чорна та інші), освіта, зокрема шкільна, значною мірою втратила свою виховну складову. Подолання цієї тенденції вимагає посилення виховної функції навчання, у тому числі гуманітарних предметів, які мають найбільш високий виховний потенціал, порівняно з іншими навчальними предметами.

По-третє, необхідність звернення до проблеми виховання етичної культури в процесі навчання є актуальним у зв'язку із впровадженням і розповсюдженням інноваційних технологій, багато з яких орієнтовані на власне освітню парадигму і не враховують виховні можливості навчання як такого.

По-четверте, актуальність порушеної проблеми визначається тим, що в умовах інформаційного насичення освітнього процесу все менше часу залишається на власне виховну роботу в школі, що зумовлює необхідність посилення виховного потенціалу навчальних занять.

Аналіз наукових праць із проблеми виховання етичної культури учнів початкової школи свідчить про те, що ґрунтовно розроблені окремі її аспекти. У дослідженнях учених зазначена проблема розглядається головним чином у контексті морального виховання учнівської молоді. При цьому більшість науковців, аналізуючи питання виховання моральності й духовності учнів, їхньої етичної поведінки, надають перевагу вивченню позанавчальної виховної діяльності.

Водночас аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел дає підстави стверджувати, що проблема виховання етичної культури в учнів початкової школи в процесі навчання, протягом багатьох років не була предметом спеціальних наукових досліджень. У сучасній педагогічній науці бракує праць, у яких було б науково обґрунтовано структуру й зміст етичної культури школярів різного віку, технологію процесу виховання етичної культури в учнів початкової школи в освітньому процесі, відповідне навчально-методичне забезпечення цього процесу. Цим пояснюється і відсутність узагальнення накопиченого в

теорії й практиці досвіду розв'язання порушеної проблеми, рекомендацій із його використання.

З огляду на вищезазначене, розв'язання проблеми виховання етичної культури учнів початкової школи в освітньому процесі вимагає нової інтерпретації загальних принципів і положень щодо свого об'єкта; виявлення умов, методів та організаційних форм забезпечення вказаного процесу. Це зумовлює необхідність розробки відповідної системи виховання етичної культури учнів початкової школи в освітньому процесі навчання г і її наукового та навчально-методичного забезпечення.

Отже, актуальність вирішення проблеми виховання етичної культури учнівської молоді, необхідність подолання виявлених суперечностей, недостатній рівень дослідженості та практичного розкриття зазначеної проблеми зумовили вибір теми магістерського дослідження: ***«Педагогічні умови виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи»***.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз організаційно-педагогічних умови виховання основ етичної культури школярів в освітньому просторі Нової української школи.

Задачі дослідження:

1. Проаналізувати тему виховання основ етичної культури учнів початкової школи у науково-педагогічній літературі та педагогічній практиці.
2. Розкрити сутність поняття «основи етичної культури молодших школярів» та визначити структуру, показники, критерії та рівні вихованості основ етичної культури молодших школярів.
3. Здійснити діагностику вихованості етичної культури школярів в освітньому процесі початкової школи.
4. Обґрунтувати педагогічні умови виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі.

Об'єкт дослідження – процес етичного виховання учнів початкової школи.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі.

Для вирішення поставлених задач використовувалися загальнонаукові **методи дослідження** – теоретичні: аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел з проблеми дослідження, що дало змогу визначити об'єкт, предмет, мету дослідження, сформулювати його задачі, уточнити сутність поняття «виховання основ етичної культури молодших школярів», визначити особливості виховання основ етичної культури молодших школярів; теоретичне обґрунтування змісту, форм і методів оптимізації виховання основ етичної культури школярів;

емпіричні: бесіди з учнями та вчителями, опитування, , , інтерв'ювання, анкетування діагностичні методи (тести, аналіз педагогічних ситуацій), спостереження, аналіз продуктів творчої діяльності дітей (міні-твори, „незакінчені речення”), експериментальні методи (педагогічний експеримент: констатувальний), виявлення рівнів вихованості основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі початкової школи; статистичні (методи математичної обробки отриманих даних і підведення підсумків дослідження).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані при розробці навчальних посібників, підручників, програм і методичних рекомендацій для вчителів початкової школи, методичної літератури з підвищення педагогічної культури батьків, як доповнення до навчальних програм з педагогіки та методики виховної роботи для студентів педагогічних вищих навчальних закладів та слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Структура магістерського дослідження: зміст, вступ, два розділи та підрозділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел та додатки.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ОСНОВ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Аналіз наукових джерел щодо проблеми виховання основ етичної культури дітей молодшого шкільного віку

Проблема виховання етичної культури у дітей завжди перебувала у центрі уваги суспільства. Сьогодні етична культура виступає найважливішим надбанням людства, без якої не можливий подальший прогрес суспільства, втілення ідеалів демократії і гуманізму у життя.

Античні філософи розмежовували природу і культуру, що мало вплив на формування етики як науки. Філософи визначили культуру за етичним критерієм, згідно якого люди керуються тими традиціями і звичаями у своїх стосунках з іншими, які є для них корисними. Звичаї, звички передбачають певні зусилля особистості, вправління з метою закріплення у поведінці прийнятих у суспільстві соціально значущих стереотипів. Так, Аристотель (384-322 рр. до н.е.), у працях „Евдемова етика”, „Велика етика”, виділяючи групу чеснот, які стосуються людської вдачі, наголошує на тому, що звичка удосконалює людину і привчає її бути доброчесною, утверджуючи таким чином етичне [2]. Положення Аристотеля знайшли свій подальший розвиток у трактатах і діалогах Плутарха „Настанова подружжю”, „Про балакучість”, „Про цікавість”. Інтерес для нашого дослідження представляє діалог Платона „Алківіад-1”, в якому дельфійська вимога „Пізнай самого себе” розглядається в якості морального імперативу античної епохи. На думку Сократа між буттям і мисленням існує взаємозв'язок, який відкриває людині можливості пізнання світу, так само як витoki моралі пов'язані з нашим знанням про їх сутність, тобто істину. Якщо людина пізнає істину про добро, благо, справедливість, то й сама стає кращою, доброчесною. Водночас Сократ відкидав докази своїх опонентів, які вважали, що знання про добро не роблять людину доброю, аргументуючи це тим, що здобуті ними знання виявлялись недостовірними, тобто не набували характеру істинного знання [47, с. 16].

Етична культура Середньовіччя визначається християнським вченням, в основі якого любов до Бога, до ближнього, що визначає ідеали, мораль і поведінку людини, її обов'язки в сім'ї і соціумі. Етична культура християнства

базується на десяти заповідях, спрямованих на покращання і удосконалення особистості, її моральності.

Так, Іоанн Златоуст (344 - 407 рр.) вважав, що вихователь повинен звертатись до „образу Божого” в дітях, прагнути розбудити в дитині світлі струни дитячої душі, спонукати її до моральної самостійної діяльності. Український філософ Г. Сковорода (1722 - 1794 р.р) виявляв особливу турботу про фізичне і моральне здоров'я підростаючого покоління у притчі „Благородний Єродій” [54, с. 511].

Представник ідеалістичної філософії Д. Юм (1711- 1776 рр.) розвинув в етиці теорію утилітаризму, де обґрунтував значущість моральних критеріїв, альтруїзму у житті людини. На його думку всі сприйняття розуму поділяються на дві групи: ідеї і враження. У процесі морального становлення індивід керується інтелектуальними та чуттєвими знаннями, досвідом, що базується на почуттях та враженнях. Якщо ідеї є певним чином абстрактними, а тому невиразними, то їх можна сплутати з іншими, тоді як враження є сильними і яскравими, що унеможлиблює помилку. У феноменологічній методології Е. Гуссерля (1859-1938 рр.), зокрема, у його працях „Ідеї щодо чистої феноменології і феноменологічної філософії”, „Логічні дослідження”, „Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія” абсолютизувались етичні знання в культурі людства у їх інтерсуб'єктному, тобто незалежному від переконань, поглядів, пріоритетів окремого індивіда. На його думку, наука та скептична філософія зруйнували етичні орієнтири буття.

На розвиток проблеми етичної культури вплинула також ідея А. Гусейнова про інтенційність перцепції, уяви, волі, чуттєвості, цінностей, за якими пізнання себе відбувається через опосередкування об'єктами зовнішнього світу, що дозволяє людині засвоїти моральні норми та етичні принципи життя і взаємодії з оточуючими [18].

Сучасні дослідники вважають, що моральна інтуїція відіграє значну роль у філософії Канта, який попри власне прагнення до раціоналізму визнає певні моральні емоції, які стимулюють людину бути моральною [68, с. 86].

У філософії Е. Мун'є (1905-1950рр.) стверджується пріоритет особистості відносно будь-яких соціальних і політичних систем [43]. Буття людини пов'язується з усвідомленням особистості як найвищої цінності, розумінням іншого, відповідальності, любові, які складають основу етичної культури. Її найважливішими сутнісними положеннями є:

- звільнити себе і світ;
- зрозуміти себе і інших, уміти дійти згоди, поєднати відмінні позиції;
- готовність взяти на себе відповідальність за когось;
- уміти віддавати (дарувати) [43].

У працях П. Рікера доводиться примат етики над мораллю та необхідність етичної орієнтації на норми та практичну мудрість. У роботі „Час і оповідь” філософ характеризував етику як спосіб життя, у якому пріоритетними є добрі вчинки, тоді як мораль пов'язувалась з нормами, зобов'язаннями, заборонами, примусом [75].

Добре відомий такими працями як „Людина для себе”, „Догма про Христа”, „Про любов до життя”, Е. Фромм уперше розмежував гуманістичну і авторитарну етику. На думку психолога, авторитарну і гуманістичну етику розрізняють за двома критеріями: формальним і змістовим. Якщо за першим критерієм авторитарна етика не визнає за людиною здатності розрізняти добро і зло, то за другим – зміст добра і зла є експлуативним, зумовленим інтересами влади, а не інтересами індивіда. У гуманістичній етиці людина сама виступає законодавцем і виконувачем норм, їх формальним джерелом чи регулятивною силою і їх змістом [68, с. 32]. У гуманістичній етиці формальний критерій ґрунтується на принципі, який означає, що особистість, а не влада визначають, що є добрим, а що ні. За змістовим критерієм „добро” є благом для людини, а „зло” – те, що йому перешкоджає. Гуманістична етика – антропоцентрична, є прикладною наукою „мистецтва жити”, заснована на теоретичній „науці про людину” [68, с. 40].

Рівень етичної культури в суспільстві визначається універсальною і соціально етикою. Під універсальною етикою розуміються норми поведінки,

зорієнтовані на моральне зростання і розвиток людини, а під соціально – норми, необхідні для підтримки і функціонування конкретного типу суспільства.

У той же час культурі взагалі і етичній культурі зокрема протистоять ідеологізація і моралізування. „На фоні особливої ідеологічної ненажерливості моральні норми у нас швидко набувають квазіідеологічного характеру, звільняючи індивіда від всякої особистої відповідальності...” [75, с. 273].

Саме тому О. Золотухіна-Аболіна, обґрунтовує необхідність формування етичної культури у підростаючого покоління потребою краще розуміти себе і когось, вміти аналізувати те, що відбувається довкола і з повною відповідальністю реалізовувати власну свободу. А також необхідністю мати уявлення про:

- ідеальні моральні орієнтири, вищі моральні цінності, які мають загальнолюдський характер;
- конкретно-історичні норми і цінності;
- реальні звичаї, що панують у той чи інший період історії та їх співвідношення з „ідеально-належним” і конкретно-історичними моральними веліннями;
- діалектику моральної свідомості і поведінки особистості, взаємодію соціальної та індивідуальної моралі [20, с. 8].

Зазначена проблема знайшла подальший розвиток у роботах І. Ільєвої, яка виділяє три основних принципи етичної культури, сформульованих в історії людських взаємин:

1. єдності слова і діла;
2. визнання людини найвищою цінністю;
3. чинити по відношенню до інших так, як би хотілось аби чинили по відношенню до тебе [27, с. 142-144].

Вагомий внесок у розвиток нашої проблеми зробив послідовник системно-синергетичного підходу М. Каган. У своїй роботі „Філософія культури” він розглядає етичну культуру з точки зору трьох модусів:

- 1) культури особистості;
- 2) культури соціальної групи:

- а) на рівні макрогрупи (нація, клас, корпорація);
 - б) на рівні мікрогрупи (сім'я, друзі, колектив);
- 3) культури людства [29, с. 48–49]. Зазначені модуси ґрунтуються на чотирьох видах діяльності:
- а) проектуванні (перетворенні);
 - б) пізнанні світу і себе в ньому;
 - с) ціннісних орієнтаціях;
 - д) духовному спілкуванні [29].

Показниками етичної культури є моральні вияви, які характеризуються автором у „Філософській теорії цінності” як індивідуальні цінності суб’єкта, що відображають внутрішній імпульс конкретної людини, її духовну мотивацію, проявлену у вчинках по відношенню до іншої людини.

Ця ідея знайшла підтримку у статті В. Разіна „Про можливості наукового обґрунтування моралі”, який пов’язує наукове обґрунтування моралі з усвідомленням людини у тому, що діяти морально в її ж власних інтересах. Автор висловив переконаність того, що зорієнтованість на загальнолюдські цінності збагачує особистість, сприяє самореалізації, тим самим підкреслює особистісну зацікавленість у тому, щоб бути моральним [50].

У руслі нашого дослідження заслуговують на увагу погляди А. Гусейнова, за його переконанням, особистість, приймаючи моральні рішення, задаючи ціннісну спрямованість власному життю, може враховувати накопичений іншими практичний та інтелектуальний досвід, у тому числі і узагальнені версії цього досвіду, які пропонує філософська етика, однак останнє слово залишається за нею і на ній же лежить уся відповідальність за ризик морального вибору [18, с. 19].

Підтримуючи ідеї А. Гусейнова, Н. Багдасар’ян охарактеризував етичну культуру індивіда як соціальну, незважаючи на те, що саму людину визначає єдність біологічних, психологічних і соціальних властивостей. На його думку, етична культура за своєю природою є діалогічною, оскільки існує у комунікаціях [18].

У своєму дослідженні „Етичне в культурі” Н. Голик пов’язує етичну культуру з реальною практикою людських взаємин. Етична культура характеризується ним як особистісне зусилля, акт буття людини, що показує ступінь оволодіння індивідом технікою інтелектуального і емоційного вирішення моральних проблем; визначає етичне як засіб артикуляції себе у часі і просторі і виявляє моральну зрілість через свою причетність з цілим: культурою, соціумом, космосом, природою, родом; розуміння та реалізацію своєї відповідальності у діях та вчинках [14, с. 20]. У цьому контексті виховання етичної культури розглядається автором як тривалий процес навчання мистецтва любові до інших. А оскільки етика лише слугує орієнтиром для людини, то виховання має ґрунтуватись на самовихованні особистості.

В „Етичній культурі ділової комунікації” Г. Сагач виділяє дві тенденції: аристотелевську, що проголошувала прагнення до істини, моральної довершеності, і квінтиліанівську, що відривала зміст від форми, сповідуючи маніпуляції етичними категоріями і цінностями задля досягнення власної мети. Така маніпулятивна етика веде до девальвації моральних, етичних цінностей і ґрунтується на примусі, переконанні, що всі порушують закон, схваленні аморальних вчинків, нещирості, виправданні брехні, підлабузництві, керуванні власними егоїстичними інтересами [53, с. 45].

Натомість В. Лозовий, М. Панов, О. Стасевська, М. Ценко апелюють до того, що людина є представником свого часу і тієї культури, у якій вона виросла, оскільки вона відчуває, описує і розуміє цей світ етичними категоріями саме тієї культури, до якої належить. Таким чином, на основі морального знання людина визначає мету і спосіб діяльності, аналізує наслідки власних учинків. Її етичне мислення виступає особливим видом соціального пізнання [20, с. 154]. Категорії ж етичного мислення виявляються через моральні почуття, які є важливою умовою засвоєння та інтеріоризації моральних норм. Знання етичних категорій і моральних принципів, а також особисте ставлення до них визначають моральну діяльність і моральні стосунки з людьми, формують моральну програму людини, характеризують рівень її особистої культури.

Інтерес для нашого дослідження мають погляди В. Малахова, викладені у роботах „Культура і людська цілісність”, „Етика”, „Мистецтво і людське світобачення”, де автор висловив думку, що етичний погляд на світ має визначати ставлення людини до моралі, глибинний смисл тих або інших моральних норм, обумовлювати вибір особистості і потребу в моральному самообмеженні [41].

Увагу до дослідження різних аспектів етичної культури приділяли і психологи. Зокрема, за Л. Виготським, культура суспільства є результатом соціального життя, тоді як культура особистості є детермінованою особистісним соціальним досвідом, що формується у процесі взаємодії з іншими людьми.

Моральна поведінка виховується соціальним середовищем, де середовище є тим могутнім апаратом, який віддзеркалює на дитину враження від її вчинку [36, с. 269]. Водночас у роботі „Педагогічна психологія” Л. Виготський висловився проти того, щоб перетворювати моральність на внутрішню поліцію. На його переконання, мораль завжди вільна, а моральна людина здатна до морального вибору [12].

Американський психолог Л. Кольберг, послідовник Ж. Піаже, виділив три рівні становлення моральної свідомості у дітей молодшого шкільного віку:

- ❖ на доморальному рівні моральна поведінка дітей обумовлена прагненням заслужити похвалу та підтримку від значимого дорослого, тобто мати репутацію „хорошої дитини” чи, навпаки, уникнути покарання; поведінку дітей визначають егоїстичні мотиви;
- ❖ на конвенційному рівні у дітей формуються установки на підтримання порядку і дотримання моральних правил заради них самих;
- ❖ на постконвенційному рівні моральні вимоги переносяться у внутрішні моральні переконання і, в основному, знаменують початок підліткового віку [46].

Перехід з одного рівня на інший не може бути механічним, а вимагає створення відповідних умов виховання. Цей підхід був покладений в основу сучасних виховних систем.

Заслуга у створенні передумов для виховання основ етичної культури у дітей належить гуманістичній психології. У цьому контексті значущим є науковий доробок Р. Мея (1909-1994 рр.), який заснував екзистанційний напрям у психології. Науковець представляє нову концепцію людини, згідно якої особистість сама формує себе і несе відповідальність за те, якою вона є, за власний рівень культури. Виступаючи водночас об'єктом і суб'єктом, людина намагається знайти відповідь на сенсожиттєві питання. На людину мають вплив оточуюче середовище, стосунки з іншими людьми і ставлення до самого себе [66].

Для нашого дослідження є цікавими положення, які стосуються самоактуалізації особистості і мають непересічне значення для формування основ етичної культури у дітей. Серед них:

- ✓ більш ефективно сприйняття реальності і більш вигідні стосунки з реальністю;
- ✓ прийняття себе, інших, природи;
- ✓ безпосередність, простота, природність;
- ✓ зосередженість на проблемі;
- ✓ здатність відокремлюватись, потреба в усамітненні;
- ✓ автономія і незалежність від культурних штампів і оточення;
- ✓ свіжість сприйняття;
- ✓ духовний досвід;
- ✓ почуття спільноти з іншими;
- ✓ більш глибокі і зворушливі стосунки;
- ✓ демократичність;
- ✓ здатність розрізняти мету і засоби, добро і зло;
- ✓ філософський, м'який, доброзичливий гумор;
- ✓ креативність [65, с.59] та ін.

У той же час перешкоджають самоактуалізації індивіда негативний досвід у минулому та шкідливі звички; вплив соціуму, тиск оточення; внутрішній захист, який заважає зрозуміти себе, тоді як визначення шляхів особистісного

зростання, активна робота над собою, самосвідомість, чесність, вершинні переживання є запорукою самоактуалізації особистості.

Надзвичайно важливою для нашого дослідження є праця І. Беґа „Виховання особистості”, у якій учений особливу увагу приділяє дотриманню педагогом максимальної точності у визначенні етичних понять. Різні підходи до тлумачення тих самих дефініцій можуть спричинити певні спекуляції внаслідок недобросовісно витлумачених дорослими настанов стосовно дитини. На думку вченого, навіть незначне розширення понятійних меж здатне перетворити морально позитивну дефініцію на свою протилежність і навпаки [6, с. 24].

Досліджуючи покоління „інформаційного вибуху”, яке формується в умовах кризового соціуму, О. Суська визначає маніпулятивну і гуманітарну стратегію у формуванні моральної свідомості підростаючого покоління засобами масової інформації. Авторка у роботі з дітьми акцентує увагу на „установці на особистість”, що включає:

- персоніфікованість інформації;
- зорієнтованість у ситуації;
- тематичну спрямованість;
- комунікативно-психологічний вплив інформації;
- авторитетність джерела інформації [58, с. 166-167], що забезпечує високий рівень оволодіння етичними знаннями.

Практичний підхід розробив О. Корніяка, який розглядає етику поведінки як знання і вміння особистості у користуванні діючим у суспільстві культурним кодом, особливостями якого виступають упорядкованість, системність, моральне переконання в необхідності його використання у конкретних життєвих ситуаціях [36, с. 21].

У педагогічній науці поняття етичної культури набуло поширення зовсім недавно. Лише у другій половині ХХ ст. у педагогіці розгорнулася наукова дискусія, яка торкалась проблем зв'язку моралі і культури, методологічних принципів дослідження моральної культури, доцільності розмежування етичної і моральної культури.

Зокрема А. Фок у своїх роботах „До питання про взаємовідносини етики і педагогіки”, „Етику в школу”, „Формування моральних стосунків школярів молодшого віку в ігровій діяльності (в умовах групи продовженого дня)” обґрунтовує і доводить необхідність етичної освіти у школі того часу, яка б ставила за мету: ознайомити учнів з науковими основами теорії моралі, навчити їх самостійно орієнтуватись у питаннях моралі, формувати моральні поняття і етичний світогляд, норми моральної поведінки. Водночас дослідниця критикує відсутність системи етичної освіти у школі, брак посібників, підміну етики злободенними проблемами, надмірну політизацію освітнього процесу [64, с. 25].

У формуванні поняття „етичної культури” важлива роль належить Ш. Амонашвілі. У філософському трактаті „Школа Життя” педагог висловлює думку, що етична культура має формуватись, виходячи „із сутності духовного стану, з моральності серця”, а не із завчених правил ввічливого ставлення до людей” [1, с.51].

У вихованні етичної культури молодших школярів Ш. Амонашвілі використовував:

- ❖ етичні бесіди;
- ❖ диспути;
- ❖ творчі завдання;
- ❖ контроль за культурою мовлення і поведінкою дітей як вчителями, так і власне школярами;
- ❖ формування гуманних стосунків;
- ❖ обговорення з дітьми кожного етапу навчально-виховної роботи з акцентом на особистісних і групових досягненнях;
- ❖ корекцію внутрісімейних стосунків [1].

У засвоєнні і залученні дітей до моральних і етичних принципів життя, на думку Є. Субботського, важлива роль відводиться стилю виховання дитини, де авторитарний стиль характеризується жорстким контролем дитини; демократичний стиль визначають паритетні стосунки; альтруїстичний ґрунтується не на контролі, а на довірі сторін [56].

Як слушно зауважила Т. Зюзіна, культуру етичного мислення формують етичні знання та уміння інтерпретувати їхній зміст, оперувати ними у культурному контексті, навички моральних суджень, оцінок, етико-психологічного аналізу. Отже, завдання педагога полягає у тому, щоб сприяти засвоєнню моральних знань, розумінню сутності моральних норм, принципів, ідеалів, цінностей, понять, моральних якостей особистості; розвитку здатності до моральної оцінки, суджень, етико-психологічного аналізу [66, с. 36].

Науковий інтерес у контексті нашого дослідження представляє наукова розвідка Г. Полякової „Моральна культура в аксіологічному просторі сучасної школи”, за якою у культурофілософському сенсі етос школи є опредмеченням моральних знань, ідеалів, норм і цінностей, засвоєних дітьми у процесі виховної діяльності [49].

За своєю сутнісною характеристикою етос є частиною культурного середовища навчального закладу, його структурним елементом. Водночас етос є вінцем цього середовища, його основним духовним джерелом [18, с. 113]. Такий підхід дозволяє дослідниці розглядати етичну культуру у детермінації виховного середовища між реальним – принагідним та ідеальним – принагідним.

Таких же поглядів дотримуються і В. Бакштановський та Ю. Согомонов, які також розрізняють поняття „етосу” і „моралі”, де етос розглядається ними як щось серединне між різноманітними традиціями і індивідуальною мораллю, реальним і належним. Досліджуючи етос у виховній діяльності, науковці визначили його як моральні ідеали і цінності, норми і максими, уявлення про моральне відповідне, бажане, допустиме у сфері виховання, а також відповідні санкції [3, с.27].

Пов’язуючи виховний етос з професійною діяльністю педагога вчені у [«Енциклопедичному словнику»](#) [3] уточнюють цей термін, розкриваючи його як „сукупність норм, цінностей, професійних установок, які дійсно функціонують у виховній практиці (сімейного чи інституціонального) будь-якого суспільства у той чи інший період”.

В Україні окремі аспекти виховання етичної культури висвітлювались у праці В. Білоусової «Етика взаємин у шкільному колективі» [11, с. 151]. Автор

виняткового значення надає «формуванню етичних цінностей у школярів, критеріями яких є: знання про прояви етичних категорій у стосунках між людьми; потреби в емоційному і духовному контактах з людьми, потреба у самоповазі, співчутті і співпереживанні людям; ціннісне ставлення до людини» [11, с. 154].

Виховання дитини не може бути ефективним без співчуття і любові до дитини, чемності, коректності, люб'язності, гречності, делікатності, тактовності, точності, скромності.

На думку І. Беха, Н. Ганнусенко, К. Чорної, сучасне виховання має відігравати випереджальну роль у розбудові Української держави. Основними «завданнями у контексті сучасної етичної культури є [5]:

- ❖ засвоєння елементів прикладної етики, ознайомлення з її базовими категоріями і проблемним полем гуманістичних цінностей;
- ❖ вивчення гуманістичної моралі як культурного феномену людства;
- ❖ актуалізація гуманістичних традицій світової, вітчизняної етичної культури, їх впливу на формування моральної поведінки учнів;
- ❖ оволодіння досвідом гуманного ставлення людини до самої себе, до інших людей, до природи, до суспільства загалом;
- ❖ утвердження почуття належності до своєї етно-етичної культури, ідентифікація себе з українським народом;
- ❖ формування внутрішніх моральних регуляторів (совісті, честі, обов'язку, власної гідності), спроможності робити вибір між добром і злом, оцінювати за гуманістичними критеріями свої вчинки і поведінку» [5, с. 6].

Досліджуючи етичну компетентність майбутнього вчителя початкових класів, Л. Хоружа підкреслила значення професійної компетентності сучасного вчителя загалом і її етичної складової як базового компоненту його професіоналізму, вищого рівня оволодіння педагогічною професією, квінтесенції його загальнолюдської та професійної культури [69].

На думку дослідниці, ефективність сучасного етичного виховання залежить від сформованості єдиного етичного поля, що розглядається нею, як

сукупність психолого-педагогічних умов, які відповідно до принципу синергетичності діють на рівні змісту, способів організації навчання і взаємодії з учнями, охоплюючи всі сфери їх життєдіяльності в навчальному закладі, та забезпечують скоординованість і гармонійність зусиль щодо формування їх етичної компетентності.

Створення такого єдиного етичного поля у школі блокує і перешкоджає впливу зовнішніх негативних факторів на моральну свідомість вихованців [69, с. 269].

Серед основних чинників, які заважають формуванню єдиного етичного поля, авторка називає ставлення до вчителя як засобу вирішення поточних завдань, вплив на сферу освіти суперечливого процесу суспільних реформ, низьку конкурентоспроможність професії вчителя, пануванням авторитарної педагогіки.

За переконанням О. Савченко, виховання етичної культури молодших школярів є поліаспектним, що охоплює всі сфери життя людей, природи, Батьківщини, мови, праці. Глибоко аналізуючи причини моральної кризи у суспільстві, вчена доходить висновку, що культура є органічною частиною внутрішнього світу людини [52, с. 33]. Пов'язуючи виховання етичної культури підростаючого покоління з досвідом народу, Г. Васянович та П. Черніков наголошують на необхідності пізнання дітьми ідеалів добра, милосердя, правди, чесності, справедливості, гідності. На їхню думку, найважливішим є досягнення значущості добра у житті кожної людини, з'ясування суперечливої сутності взаємозв'язку добра і зла, походження, співвідношення, реальних можливостей перемоги добра над злом [9, с. 7].

Роботу Г. Васяновича „Педагогічна етика” характеризує дискусійний, суперечливий характер, притаманний і сучасній науковій думці. Погоджуючись з тим, що знання моральних норм, принципів і категорій не робить людину автоматично вихованою, науковець розмежовує етичне просвітництво і моралізування, яке швидше створює перешкоди на його шляху [10].

Визначаючи «етичні знання як особливу форму духовного засвоєння результатів пізнання, процесу віддзеркалення моральної дійсності, яка

характеризується усвідомленням їх істинності, автор вважає, що невід’ємними якостями етичних знань є їх науковість, систематичність, усвідомленість, осмисленість. Вони охоплюють знання моральних вимог, норм, правил поведінки, виконують роль висхідних орієнтирів у світі цінностей, є передумовою відповідального ставлення до власної поведінки і поведінки інших» [31, с. 54]. Етичні знання частіше всього відображають конкретні або загальні прояви життя. Водночас специфіка етичного знання обумовлює неможливість його вичерпного теоретичного уявлення, чим автор пояснює відсутність загальноприйнятої етичної доктрини та велику кількість містичних і ірраціональних тлумачень.

Поняття етичної культури є складною нелінійною системою, яка інтегрує знання таких наукових дисциплін як філософії, соціології, культурології, педагогіки, психології та ін.

Таким чином, хоча етична культура і визначала життя людства у всі часи, сам термін увійшов у науковий обіг зовсім недавно. Відсутність чіткого визначення і єдиного підходу у його розумінні свідчить про актуальність досліджуваної проблеми та інтерес до неї з боку педагогічної громадськості.

1.2. Сутність і структура етичної культури молодших школярів

Сьогодні етична освіта є важливою складовою шкільної освіти, адже етична культура посідає важливе місце в житті людини і суспільства. Така освіта впливає на динаміку індивідуальної самосвідомості, вироблення моральної позиції у прийнятті і виконанні рішень, допомагає визначити моральні критерії поведінки, зробити правильний вибір у конкретній життєвій ситуації.

У зв’язку з цим виявляється необхідним з’ясувати, розкрити суть, зміст і структуру етичної культури учнів початкової школи.

Велика кількість визначень (дефініцій) культури свідчить про те, що це одно із вельми складних явищ людського життя. Етимологічно слово «культура» походить від латинського *cultura* – обробіток, обробка, поліпшення, вирощення, – що відображує передусім працю людини на землі. Можна сказати, що культура

є історично і соціально обумовленою формою людської діяльності, її технологією, сукупністю тих способів, прийомів, процедур, зразків і норм, які характеризують рівень і спрямованість людської діяльності, міру її вдосконалення, що історично змінюється. Кожен індивід стає людською особистістю тільки завдяки діяльнісному залученню до створеної попередніми поколіннями культури, у процесі освоєння цього культурного надбання, що є і результатом, і передумовою подальшого розвитку людини і суспільства [15, с. 7].

Відповідно до цього культура виконує функції регуляції, збереження, відтворення і розвитку усього громадського життя і самої людини. Тому культуру можна представити як показник розвиненості самої людини, міру її історичної зрілості, надбання нею свободи і гідності [15].

Отже, культура – це спосіб життєдіяльності людини, що виступає як самовдосконалювальна діяльність, як соціально-історична суть людини. У будь-якому випадку під культурою розуміється щось створене людиною, те, що протистоїть природі і що піднімає людину над нею, служить розвитку й удосконаленню людини і суспільства, задає сенси, цілі і цінності, формує програму життєдіяльності.

Не можна дати вичерпного визначення культури, оскільки розкрити всі її аспекти неможливо. Проте слід зазначити, що більшість визначень доповнюють одне одного. Зупинимось лише на підходах, що відповідають обраній концепції нашого дослідження. Різноманітні підходи до визначення поняття культури представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Концептуальні підходи до визначення поняття «культура»

Концептуальний підхід	Зміст підходу	Представники підходу
Аксіологічний	Сукупність цінностей, створених людиною	А. Арнольдov, С. Дробницький, Е.Соколов, Н.Чавчавадзе

Технологічний	Специфічний спосіб діяльності людей	Е. Маркарян
Семіотичний	Сукупність знакових систем	Ю. Лотман
Евристичний	Характеристика творчої діяльності людини	А. Арнольдов, Л. Коган Ю. Вишневський
Діяльнісний	Різноманітні процеси і результати діяльності людини	Е.Маркарян Ю.Вишневський, М. Каган,
Особистісний	Процес творчої самореалізації особистості	Л. Коган, Л. Круглова, М. Межуєв, Х.Г. Гадамер
Антропологічний	Культура як спосіб існування людства	П. Сорокін
Гуманістичний	Удосконалення людини як духовно-морального суб'єкта культури	А. Маслоу

Завершуючи аналіз різноманітних підходів до визначень культури, наведемо узагальнення вітчизняного вченого В. Баханов, який зазначає, що на теперішньому етапі розвитку цивілізації культура поділяється на два великих напрями: особистісного формування людини та універсального способу суспільного життя. Науковець стверджує, що «найбільш прийнятним є дуалістичне трактування: культура – це вид діяльності, засобами якого, по історичній вертикалі створюються духовні та матеріальні цінності». У кожному із вказаних аспектів культури, як відмічає Л. Круглова, спостерігається складна діалектика матеріального і духовного. У зв'язку з цим виникає можливість структурування культури на матеріальну й духовну [4, с. 7].

Результати такого осмислення різноманітних підходів до трактування поняття «культура» дають можливість узагальнити тлумачення суті цього поняття: *культуру розглядаємо як системну сферу людської діяльності, у процесі якої відбувається самореалізація й самотворення людини на основі*

прагнення утвердити ціннісний смисл людського життя у співвіднесенні із загальнолюдськими цінностями і смислом усього суцього.

Визначення суті поняття *етичної культури* є складною справою через те, що такий його слововжиток є досить рідкісним. Більш поширеним у науковій літературі є близькі до досліджуваного феномену поняття «моральна культура», «духовно-моральна культура». Неважко зрозуміти, що в основі вищенаведених понять лежать слова «етика», «мораль», «моральність», «духовний». Ці поняття є близькими, але не тотожними, що буде обґрунтовано далі.

Відомо, що терміни «етика» і «мораль» близькі за змістом. Так, «етика» (від. грец. – «звичаї») визначає філософську науку, об'єктом вивчення якої є мораль. Цей термін був уведений Аристотелем для позначення «учення про моральність» [75, с. 377]. У повсякденному значенні під поняттям «мораль» розуміють моральні норми суспільства щодо особистості. *Моральна норма* являє собою одну «з найбільш простих форм моральної *вимоги*», що виступає, з одного боку, як елемент моральних відносин (норма поведінки, що зафіксована у звичаях поведінки), з іншого – як форма моральної свідомості як моральна вимога, яка отримує відображення у моральній свідомості у вигляді *правил, заповідей*. [75, с. 198].

А. Гусейнов уточнює запропоноване вище визначення моралі, вважаючи, що мораль відображує не просто сукупність фактів (норм, принципів), а те, що повинно бути. У зв'язку з цим завдання вчених – запропонувати власну модель моральності, що й виявляється у працях та етичних концепціях філософів-моралістів. На думку А. Гусейнова, «мораль постає у двох іпостасях: 1) «як характеристика особистості, сукупність моральних якостей, чеснот...»; 2) як характеристика відносин між людьми, сукупність моральних норм (вимог, заповідей, правил)». Тому автор пропонує здійснювати аналіз моралі з двох позицій: моральний вимір особистості і моральний вимір суспільства» [18, с.18].

Дійсно, можна певною мірою погодитися з А. Гусейновим, що існують дві важливі лінії вивчення моралі. Проте, на наш погляд, більш широко висвітлює етичну проблематику український філософ В. Малахов. Як зазначає вчений, «традиційно мораль розуміли як аспект міжлюдських відносин, залишаючи поза

увагою відносини людини зі світом тварин, рослин, Всесвітом взагалі. І тільки світова екологічна криза спонукала людство замислитися над тим, що неморальне ставлення до природи, до світу, може поставити під загрозу існування людства як виду» [18, с. 20].

Осмислюючи природу моралі як предмет етики (включаючи і моральність), відповідно тлумачення суті моралі, за В. Малаховим, зводиться до чотирьох основних положень: мораль як предмет етики є концентрованим виявом практичного, активно-перетворювального ставлення людини до життя; мораль виконує оцінну функцію, оцінний критерій залишається необхідним, але недостатнім; мораль розуміється як певне загальне ставлення людини до дійсності, як певна форма *світовідношення*; власне моральними є тільки ті імперативи, оцінки і ставлення до дійсності, які знаходяться у сфері протистояння *добра і зла* [41, с. 22,].

А. Кармін і Є. Новікова доповнюють перелік функцій моралі такими, як: мотиваційна (мотиваційні фактори поведінки); конститутивна (мораль як вищий принцип над усіма формами регуляції поведінки людей); координаційна (забезпечувати узгодженість і координацію взаємин і взаємодії людей у найрізноманітніших обставинах. Отже, завдяки своїм функціям мораль відіграє важливу роль у взаємозв'язку людини зі світом [30, с. 207 – 208].

Провідна роль у дослідженні моральної культури належить таким вітчизняним філософам і культурологам, як В. Бакштановський, В. Малахов, В. Іванов, Л. Архангельський, В. Бачинін, Л. Коган, А. Єрмоленко, А. Баллер, С. Косолапов, В. Бакштановський, В. Біблер та ін.

Проблему етичної культури також досліджували В. Горшевський, Д. Гришин, Т. Гуменникова, Ю. Лагусєв, В. Малахов, О. Матвієнко, Є. Протанська, Л. Рувінський, В. Сагатовський, В. Салко, А. Титаренко та ін.

В основі філософсько-психологічних пошуків моральності особистості лежать праці таких відомих представників гуманістичної психології, як А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм [66; 68].

Проаналізуємо різні погляди науковців на розуміння суті моральної культури людини. Раціональною, на нашу думку, є позиція Е. Фромма, який

вважав, що поведінка людини може бути зрозумілою лише у світлі впливів культури, які існують у певний конкретний момент історії. З точки зору філософа, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами і тиском соціальних норм і приписів [68].

Для з'ясування розуміння сутності, змісту і структури етичної культури, на наш погляд, неможливо не звернути увагу на ідеї сучасного психолога В. Большакова, який стверджує, що розуміння місця моралі в культурі залежить від нашого уявлення про значення поняття «моральність». Учений пропонує розрізняти значення термінів «мораль» і «моральність», і незважаючи на те, що вони найчастіше вживаються як синоніми, звертає увагу на відмінності у відтінках. У понятті «мораль» більшою мірою акцентується нормативність моральності, її соціальне буття, моменти того, що повинно бути. При вживанні поняття «моральність» частіше підкреслюється індивідуалізованість моралі, її індивідуальне буття, реалізованість норм, ідеалів, належного в житті людей, у їх діях, їх свідомості і самосвідомості [68].

На підставі аналізу зазначених положень можна дійти висновку, що моральна культура передбачає активну моральну діяльність, *активну позицію людини в оволодінні моральною культурою* (шляхом боротьби з проявами зла в собі та інших).

У процесі аналізу наукової літератури було виявлено, що вчені розрізняють моральну культуру суспільства (країн, спільнот) і моральну культуру особистості. Перша характеризує моральні категорії людства і є частиною соціальної культури як право і політика, духовної – як система цінностей, технологічної – як регулятивна система відносин між людьми [17].

У моральній культурі суспільства виділяють такі особливості: пріоритетність моральних принципів у всіх сферах життя, загальнозначущість моральних принципів, спільний зовнішній вияв норм моральної свідомості [7].

У процесі дослідження було виявлено концептуальні підходи до розуміння суті моральної культури, що є культурою морально вихованої особистості, яку характеризує усвідомлене сприйняття моральних принципів.

У науці можна вирізнити три основних підходи до визначення поняття «моральна культура»: аксіологічний, діяльнісний, особистісний [11].

Розгляд дефініцій моральної культури можна, на наш погляд, підсумувати твердженням В. Сухомлинського про те, що зазначений феномен визначається тим, наскільки глибоко вона (людина) усвідомлює загальні для всіх людей потреби, наскільки орієнтується на них у своїй особистій діяльності [60].

Такий підхід, на наш погляд, можна назвати соціально орієнтованим або соціальним.

У галузі дослідження філософсько-психологічного аспекту суті етичної культури особистості ми спираємося на праці вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: К. Альбуханова, А. Бодальов, В. Большаков, Б. Братусь, А. Брушлінський, Л. Виготський, А. Маслоу, В. М'ясищев, Л. Попов, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, П. Устін, В. Франкл, Е. Фромм, В. Шадріков.

У процесі дослідження було з'ясовано, що наукових праць, безпосередньо пов'язаних з питаннями етичної культури, її суті і структури існує небагато (Н. Агроніна, С. Гаряча, В. Клепиков, В. Кондрашов, Л. Москальова, А. Сикало, О. Силаєва, Л. Шарова, А. Шемшуріна).

На думку В. Малахова, етика є не тільки наукою про мораль, а й наукою про ставлення людини до самої моралі. Тобто у сферу етики включається *широке коло духовних пошуків людини, пов'язаних із прагненням до реалізації вищих життєвих цінностей і потенцій*. Саме такий підхід, на наш погляд, дає чітке тлумачення розмежування понять «етика» і «мораль, що і стане основою для розрізнення понять «моральна культура» й «етична культура», які є ключовими у нашому дослідженні [41].

Для розуміння суті етичної культури важливими є, на наш погляд, ідеї видатних філософів В. Біблера (ідеї діалогу культур і внутрішньоособистісного діалогу) [7] та І. Ільїна (ідеї духовної основи моральності).

На думку В. Біблера, мораль і моральність складають дві сфери людської етики в реальному їх сполученні. Моральність утілюється не в моральні норми, але в трагедійні перипетії вільного особистого вчинку[7].

Духовно-моральним джерелом етичної культури є також, на наш погляд, етична спадщина релігійної філософії, яскравим представником якої був і залишається професор І. Ільїн. Ним були сформульовані ряд найважливіших етичних проблем, що зберегли свою значущість і до цього дня. Не підлягає сумніву те, що в основі моральної філософії І. Ільїна лежить поєднання християнських цінностей святості, добра, істини, краси, любові з високим духом народності й патріотизму.

У філософії І. Ільїна справжнім фундаментом моральності виступає духовність, оскільки благочестиве ставлення до Бога завжди передує любові до ближнього і взагалі любити ближнього означає любити в ньому божественний принцип, принцип живого добра. З точки зору філософа, тільки духовність є необхідною і достатньою умовою справжнього буття. Любов не об'єднує того, хто любить, з усім існуючим і живим без виключення, але тільки з Божественним, що є і живе.

Отже, аналіз наукової літератури з очевидністю дає підстави свідчити, що етична культура посідає особливе місце в духовній культурі. Це не просто її структурний елемент разом з пізнанням, політичною, правовою, художньо-естетичною, релігійною і моральною культурою суспільства, а деякий синтез гуманістичного змісту всіх її елементів. У рамках становлення етичної культури всяке етичне вчення або етична система, так або інакше, давала відповідь на питання про природу моральних цінностей, їх походження, джерело морального обов'язку, співвідношення їх з матеріальними умовами життя, надаючи цим культурі етичного мислення філософську визначеність. У конкретному розгляді питання про взаємовідносини моралі і дійсності конституювалися основні напрями становлення культури етичного мислення.

В. Кондрашов під «етичною культурою розуміє систему духовних цінностей, що проходить історичне становлення, і включає досить різноманітний зміст. До змісту зазначеного феномену вчений відносить моральні звичаї і традиції, моральні якості національного характеру і форми їх втілення в культурі особистості; моральні норми і принципи; світоглядні поняття про добро і зло, про обов'язок і совість, справедливість і гідність, укорінені в суспільстві;

моральні ідеали, що культивуються в суспільстві. Отже, етична культура, за В. Кондрашовим, виявляється як відображення морального розвитку людства, вдосконалення його моралі» [33].

На думку С. Гарячої: «етична культура особистості є не лише результатом виховання, а, у першу чергу, свідомим моральним вибором самої особистості. В етичній культурі індивіда *моральні та етичні цінності узгоджуються з його діяльністю і поведінкою*» [33].

Т. Іванова розуміє етичну культуру як певний рівень моральної вихованості особистості, сукупність і сформованість якостей, засвоєних соціально-передаваних норм поведінки і особистого ставлення до суспільства (ощадливість, патріотизм), до людей (повага до старших, доброта, чесність, дружба), до себе (скромність), до праці і навчання (працьовитість, старанність) [26].

Л. Москальова висловлює погляд на морально-етичну культуру як складну взаємодію декількох форм діяльності особистості – духовної, матеріальної, етичної, моральної, естетичної, художньої. Такий взаємозв'язок простежується і в її особливому фундаменті – творчій активності, спрямованій на самовдосконалення особистості, зміну умов людського існування [42].

Розкриваючи суть етичної культури, А.Сикало спирається на «визначення етики як науки про моральність, тобто духовне, ідеальне явище, як продукт сукупного людського розуму» [61, с. 151]. Відповідно до цього етична культура особистості (у вузькому сенсі) виявляється духовним феноменом і показником певного рівня в засвоєнні й застосуванні моральних знань. Спираючись на це твердження, учена стверджує, що етична культура взагалі – це «сукупність діючих моральних знань, певного стилю мислення і відповідної діяльності, що розвивається» [61, с. 34 – 39].

На думку О. Силяєвої, етична культура особистості, з одного боку, формує певне бачення системи моральних відносин, з іншого – надає можливість використовувати філософсько-етичну методологію в усіх видах діяльності. У зв'язку з цим учена вирізняє в етичній культурі три функції: світоглядну,

методологічну, мотиваційних і вольових процесів регуляції поведінки [577; 622], що тісно взаємопов'язані.

У педагогічній концепції А. Шемшуріної «етичній культурі надається значення широкого осмислення життєдіяльності людини. Вона охоплює моральні принципи поведінки і сферу моральних відносин до навколишнього світу. Моральна культура, на думку А. Шемшуріної, є складовою частиною етичної культури особистості і включає широке коло ціннісних орієнтацій і духовних потреб» [73, с. 9].

Осмисливши визначення етичної культури, дане А. Шемшуріною, доходимо висновку, що вчена, на відміну від нашого погляду, розуміє цей феномен, надто широко, розгортаючи його аж до духовних потреб, хоча в цілому погоджуємося з нею.

Представник наукової школи А. Шемшуріної В. Клепиков у визначенні етичної культури спирається на ідею теорії розвитку Л. Виготського про те, що соціокультурний простір є не обстановкою, а джерелом розвитку дитини. Відповідно до цього положення він вважає, що учень повинен не лише взаємодіяти з цим простором, а зануритися в нього: освоїти мову, механізми функціонування, творчо культивувати, тобто стати його органічною частиною. Автор виходить з позиції, що при безперервному і послідовному внутрішньому діалозі учня з етичними переконаннями мислителів минулого і сьогодення, забезпеченому педагогічною технологією, утворюються моральні стани і закріплення їх в моральних поняттях і символах, що робить навчання етиці інтегральним у моральному становленні особистості. Відповідно до вищезазначеного під етичною культурою автор розуміє існування культурно-морального простору, який створюється за рахунок постійних і напружених зусиль людини за допомогою моральних норм і традицій, понять і символів, і виражається в духовно-моральних станах і морально орієнтованому способі життя [72].

Ряд учених, які досліджували професійно-етичну культуру педагога, так визначають цей феномен: система професійно-етичних якостей і професійно-моральних цінностей, що стали внутрішніми переконаннями професійно

сформованої особистості (Л. Шарова); інтеграційно-функціональна особистісна освіта, що реалізується через моделі нормативно-рольової поведінки, ґрунтовані на моральному і деонтологічному імперативах, сприяючи ефективній взаємодії суб'єктів виховання (Л. Агроніна); інтеграційне особистісне утворення вчителя як носія етичних знань (інформаційно-знанневий компонент), моральних цінностей та ідеалів (ціннісно-орієнтований компонент), моральних принципів відрефлексованої професійної поведінки (особистісно-діяльнісний компонент) (А. Сикало) [61].

Мета і завдання нашого дослідження вимагають визначення структури етичної культури. Вивчення наукових джерел дає можливість виявити два підходи до компонентної будови етичної культури: за змістом компонентів; за аспектами поняття.

За змістом в етичній культурі закріпилася трьохрівнева будова. Аспектний аналіз передбачає розгляд різних сторін цього поняття [93, с. 131201, с. 13; 603] (див. табл. 1.2.).

Таблиця 1.2

Компонентна будова поняття «етична культура особистості»

Підходи	Автори
Змістовий	
Сукупність етичних знань, моральних переживань і переконань, навичок моральної поведінки	В. Сагатовський, с.102;
«Культура моральної свідомості і культура моральних почуттів особистості практично реалізують себе через культуру моральної поведінки, тобто в площині морального спілкування»	В. Горшевський, с.56;
«У склад моральної культури суспільства в широкому сенсі входять мораль, як форма	Л. Грінберг, с.56

суспільної свідомості, моральні відносини, моральна практика»	
Культура моральної свідомості (включає культуру моральних почуттів, етичної освіченості, культуру моральної мотивації, розвиненість моральної волі), культура моральної поведінки (культура спілкування, етикет)	В. Блюмкін, с. 133
Культура морально-етичної свідомості, культура емоцій і почуттів, культура поведінки	В. Салко, с. 7;
Аспектний	
Гносеологічна сторона свідомості особистості – методи і способи вирішення людиною світоглядних і практичних моральних питань, що «органічно поєднують пізнавальні і оцінні процеси свідомості»; аксіологічна – міра засвоєння моральних нормативів	Л. Грінберг, с. 58
Компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний, регулятивний, діяльнісно-практичний	Т. Гуменникова, с.13
Компоненти: інформаційно-знаннєвий, ціннісно-орієнтований, особистісно-діяльнісний	А. Сикало, с. 18

Аналіз даних вищенаведених таблиць дає можливість виявити зміст, який вкладають дослідники в розуміння поняття етичної (моральної) культури. Так, більшість учених звертають увагу на статичну складову феномену, до якої відносять етичні знання, моральні почуття і переживання, моральні відносини, моральні мотиви і моральну волю, моральну практику (діяльність) тощо. А. Шемшуріна ключовим компонентом етичної культури вважає цінності (поняття, що «втілює в себе сукупність загальнолюдських значущих життєвизначальних моральних смислів, що виступають у якості еталонів належного»). Пов'язуючи цінності з можливістю реалізації сутнісних сил

людини, морального вдосконалення особистості, автор вирізняє такі аспекти моральних цінностей: аксіологічний – як звернення особистості до вищих духовних цінностей, «вічних» питань буття; гносеологічний – як включення особистості у процес пізнання вищих цінностей, занурення в діалогічний контекст свого часу, діалог культур; когнітивний – як пізнання особистістю через призму вищих цінностей самої себе, своїх можливостей у співставленні життєвих смислів різних культур, моральної рефлексії; орієнтаційний – як виявлення особистістю ядра моральної самоорієнтації, ставлення до навколишнього світу, людей, самого себе [72, с. 11].

Ряд учених у своїх дослідженнях концентрують увагу на функціональній структурі моральної культури. Так, Т. Гуменнікова вирізняє такі «компоненти: когнітивний (етичні знання), емоційно-мотиваційний (моральні почуття і мотиви), регулятивний (орієнтація на моральні норми і цінності поведінки), діяльнісно-практичний (практична реалізація засвоєних етичних знань)» [17, с.13].

У дослідженні С. Магометової особистісна складова моральної культури відображує єдність когнітивного, емоційного, мотиваційно-вольового компонентів. Функціональна складова цього особистісного утворення визначається такою логікою: моральні знання (теоретичні знання моральних категорій, принципів, цінностей), моральні переконання (діалектична узагальнена система знань, що відбиває застосування моральних принципів у процесі діяльності), адекватне мислення.

Певну допомогу у визначенні структури етичної культури учнів початкової школи можуть надати матеріали дослідження А. Сикало, яка «у структурі етичної культури вчителя вирізняє такі компоненти: інформаційно-знаннєвий, ціннісно-орієнтований, особистісно-діяльнісний, – що пов'язані зі змістом професійної діяльності педагога і виконують відповідні функції» [61, с. 10].

Сутність процесу виховання етичної культури учнів початкової школи розглядається нами як стійка сукупність усіх необхідних компонентів, зв'язків, залежностей, відношень, властивих цьому процесу як педагогічному явищу. Розкриваючи це питання, ми намагались враховувати принцип поступового

переходу від конкретних явищ до сутності загального феномену, під яким розуміємо вказаний процес.

1.3. Характеристика критеріїв, показників та рівні вихованості основ етичної культури молодших школярів

Виховання етичної культури молодших школярів у процесі навчання передбачає здійснення педагогічного моніторингу процесу формування етичної культури учнів на основі визначених критеріїв виховання етичної культури. У зв'язку з цим завданнями цього підрозділу є: обґрунтування критеріїв і показників виховання етичної культури учнів; визначення рівнів сформованості етичної культури учнів початкової школи.

У межах виконання поставлених завдань найпершим є врахування моніторингу процесу виховання етичної культури молодших школярів в освітньому процесі. Здійснення моніторингу надає діяльності з виховання етичної культури керованого характеру, сприяючи підвищенню його якості, переходити від зовнішнього управління до самоуправління (морального самовдосконалення).

На основі аналізу наукових досліджень нами було проаналізовано варіанти трактування сутності поняття моніторингу. Моніторинг розглядають як: сукупність контролюючих дій, за допомогою яких можливим є спостереження й корегування результатів навчання (О. Касьянова); забезпечення поточного регулювання та прогнозування подальшого розвитку об'єкта управління (З. Рябова). Відповідно до близького нам за тлумаченням визначення поняття «моніторинг» С. Фоменка [65] ми розуміємо моніторинг як процес безперервного науково обґрунтованого діагностико-прогностичного відстеження змін у вихованні етичної культури учнів з метою використання результатів спостережень для підвищення якості цього процесу в загальноосвітньому навчальному закладі.

Проведений аналіз науково-педагогічної літератури [3; 31; 7; 51] дав підстави констатувати, що моніторинг процесу виховання етичної культури молодших школярів можна здійснити при побудові, збиранні, обробці, діагностуванні, контролюванні, аналізі, коректуванні, узагальненні, поширенні інформації про стан суб'єкта, особливості перебігу, розвитку освітнього процесу.

Особливою ознакою моніторингу вважаємо спрямування його на виявлення змін, що відбуваються в процесі виховання етичної культури учнів. Незважаючи на різноманітність виділених функцій моніторингу (інформаційну, комунікативну, регулятивну, прогностичну тощо) у педагогічній практиці перевага надається управлінській функції моніторингу.

В нашому дослідженні виділяємо такі функції моніторингу, реалізація яких спрямована на оволодіння учнями внутрішньої мотивації до моральної поведінки та навичками морального самовдосконалення: *діагностична функція*, що спрямована на діагностику та самодіагностику сформованості етичної культури; *корегувальна*, що передбачає корекцію недоліків у формуванні етичної культури учнів; *розвивальна функція*, що спрямована на моральний розвиток і самовдосконалення особистості учнів на основі моральних цінностей.

Діагностична робота є невід'ємною частиною моніторингу виховання етичної культури молодших школярів. Тобто проблема ідентифікації рівня етичної культури учнів є важливою ланкою педагогічної роботи з її формування.

У сучасній науці діагностика виступає в таких аспектах: як галузь знань про вивчення і встановлення стану явищ, фактів, процесів; як загальний спосіб отримання випереджаючої інформації про об'єкт, що вивчається; як оцінна процедура, процес, спрямований на виявлення відповідності досліджуваного об'єкта певним вимогам [5].

Значення діагностики підвищується сьогодні у будь-якому виді діяльності. Застосування діагностики на різних етапах експерименту обґрунтовується тим, що: на підставі результатів можливо вивчити, виділити, та передбачити нові проблеми й тенденції у вихованні особистості; вводячи школяра в активну діагностику, шляхом його самодіагностики можливо формувати й розвивати в нього потребу в самовдосконаленні; застосування діагностичного пізнання дає можливість забезпечити науковий підхід до проектування, прогнозування, організації і здійснення освітньої діяльності вчителів [72].

Діагностика дозволяє ефективно керувати дидактичним процесом, досягти оптимальних результатів за певних умов. Як відмічають учені [55], метою дидактичного діагностування є своєчасне виявлення, оцінювання й аналіз

протікання навчального процесу у зв'язку з його *продуктивністю*. У діагностику вкладається більш широкий сенс, ніж у традиційну перевірку знань і умінь учнів, оскільки остання, – відмічає І. Підласий, – лише констатує результати, не пояснюючи їх походження. У склад *діагностики* входять різноманітні *форми контролю*, які означають виявлення, вимірювання й оцінку знань, умінь і навичок учнів.

Як відмічає А. Хуторської, ключовими положеннями освітньої діагностики є такі: діагностування розглядає результати у зв'язку зі шляхами, способами їх досягнення, виявляє тенденції у формуванні продуктів навчання; діагностика освітньої діяльності включає контроль, перевірку, облік оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, рефлексію; діагностика сприяє виявленню динаміки освітніх змін та особистісних приростів учня; діагностування передбачає перевизначення цілей, корегування ходу навчання, уточнення освітніх програм, прогнозування подальшого розвитку подій [70].

Вивчення наукових праць та практичний досвід дозволив нам визначити функції діагностики навчально-виховних досягнень учнів у сфері оволодіння ними системою етичної культури: *діагностична* (дає можливість виявити рівні сформованості етичної культури учнів); *контрольно-оцінна* (дозволяє здійснювати контроль і оцінювання учнів на основі результатів діагностики); *корегувальна* (створює можливість для здійснення корекції розробленої моделі педагогічної системи формування етичної культури учнів, узгодження цілей, способів досягнення цілей, результатів педагогічної діяльності); *виховна* (спрямована на стимулювання учнів до самовдосконалення особистісних якостей та поведінки); *прогностична* (дає можливість здійснювати прогностичну рефлексію і складати прогностичні висновки щодо динаміки розвитку етичної культури у конкретних учнів та навчальної групи в цілому); *самореалізаційна* (дозволяє учням побачити реальний рівень сформованості рівня етичної культури і спрямувати себе до оволодіння більш високим рівнем, до самореалізації етичної культури у повсякденному житті).

Ефективна діагностика має забезпечувати визначені функції. Ефективність діагностики залежить від врахування науково обґрунтованих принципів і вимог

до її здійснення. Найбільш чітко питання діагностики розроблені у психологічній науці [72]. Діагностика здійснюється за певними критеріями. Тому визначення системи критеріїв та показників етичної культури стало важливим завданням дослідження, що в подальшій експериментальній роботі дало б можливість отримати об'єктивну інформацію щодо ефективності виховання етичної культури молодших школярів. Для вирішення цього завдання необхідно було чітко виокремити власний підхід до розуміння сутності понять критеріїв і показників, оскільки в їх визначенні в науково-педагогічній літературі існують значні розбіжності. На основі проведеного аналізу різних поглядів на це питання (В. Загвязинський, В. Краєвський, В. Лозова та ін.) ми визначаємо критерії як «ознаки досліджуваного об'єкту, які дозволяють робити висновки про його стан, рівень розвитку і функціонування; показники – як кількісні та якісні характеристики сформованості кожної якості, властивості, тобто ступінь сформованості того чи іншого критерію» [20].

Встановивши сутність етичної культури, визначивши її дефініцію як педагогічної категорії, зупинимось на обґрунтуванні критеріїв і показники сформованості етичної культури учнів, які дають якісну характеристику її стану, і спираючись на які можна виявити її суттєві властивості й міру прояву в діяльності. Для системного комплексного дослідження компонентів сформованості етичної культури науковцями І.Бехом, А.Петровським, К.Платоновим, В. Малаховим, А. Шемшуріною представлена діагностична програма визначення рівня сформованості етичної культури школярів, до якої увійшли критеріїв і показники сформованості етичної культури учнів. Про сформованість етичної культури можна судити на підставі того, як у конкретній формі реалізується на практиці система моральної поведінки і моральних взаємин, що спрямовує особистість на практичне застосування норм моральної поведінки., допомагає адекватно здійснювати діяльність і спілкування. Виходячи з положень психології (А. Петровський, К. Платонов) про особистість як системну якість, визначили, що її структуру складають свідомість, емоції й поведінка [6; 48; 72].

Для того, щоб уявити еталон етичної культури учня початкової школи, доцільно звернутися до її структури. Ядром структури виступає саме поняття етичної культури особистості. На основі праць науковців (В. Малахов, А. Шемшуріна та ін.) зроблено висновок, що структура етичної культури особистості передбачає гармонійне поєднання п'яти компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивно-настановчого, емоційно-почуттєвого, діяльнісно-регулятивного, особистісно-рефлексивного [73].

На основі отриманої структури ми дійшли висновку про необхідність вивчення етичної культури в контексті виховання її компонентів. Для характеристики етичної культури учнів початкової школи і відповідно до зазначеної позиції виділено чотири параметри діагностики, що послужило основою для виокремлення з головного критерію ознак, поданих як робочі критерії часткового порядку, яких ми відповідно виділили п'ять: *мотиваційно-аксіологічний, емоційно-чуттєвий, світоглядно-когнітивний, поведінково-діяльнісний, рефлексивно-корекційний.*

Визначаючи і доповнюючи один одного, вони через показники та індикатори характеризують кількісну і якісну сторони особистості учня та його етичної культури, що відображують стійкість, повноту, самостійність морально-ціннісних якостей особистості. Поява або вища якість моральних вимог особистості до себе на певному етапі застосування моделі виховання етичної культури в учнів початкової школи свідчить про перехід зовнішніх педагогічних впливів у внутрішні якості (новоутворення) особистості. Це дозволяє зробити висновок про підвищення (або зрушення) рівня вихованості етичної культури особистості учня, її етичного розвитку, ефективність врахування при формуванні педагогічних умов. Спробуємо співвіднести визначені нами критерії з виділеними раніше компонентами етичної культури.

Так, мотиваційно-аксіологічний критерій дає можливість здійснити діагностику сформованості мотиваційно-ціннісного компонента етичної культури. На обґрунтування цього ми повинні встановити найважливіші ознаки мотиваційно-аксіологічного критерію, як будемо вважати показниками цього критерію. У процесі характеристики мотиваційно-ціннісного компонента,

здійсненого на підставі аналізу наукових праць (І. Бех, В. Малахов, О. Малихіна, С. Рубінштейн, В. Семиченко та ін.), нами встановлено, що в основі активності людини лежать мотиви. Аналіз літератури дав можливість з'ясувати, що мотиви можуть виявлятися у формі цінності, поняття, ідеалу. За О. Леонтьєвим, джерелом спонукальної сили мотиву виступають потреби. Предмет, що відповідає актуальній потребі і виступає засобом її задоволення, розглядається як мотив [6; 41;51].

Такі особистісні утворення, як цінності, потреби та ін., вбудовуючись у мотиваційну систему, набуваючи динамічного потенціалу, багато в чому забезпечують формування мотивації особистості. При цьому, вирізняють внутрішню і зовнішню мотивацію. Внутрішня – пов'язана зі змістом діяльності й особистою зацікавленістю в її результатах, з усвідомленням значущості виконуваної роботи, свободою дій, можливістю реалізувати свої знання, уміння, досвід, розвинути здібності. Диспозиційна (внутрішня) мотивація людини включає мету – усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого спрямована дія людини. Основою формування мети в людини є її предметна діяльність, спрямована на перетворення навколишнього світу. Зовнішня мотивація формується під впливом таких чинників, як заохочення (покарання) тощо [25]. Одним з найбільш важливих мотивів є моральні цінності, які в молодшому шкільному періоді можуть відігравати роль спонуки до прояву активності.

На підставі наукових досліджень визначено логіку побудови вимірювального апарату дослідження, що при вивченні рівня вихованості етичної культури полягає у такій послідовності розумових операцій: визначення загального критерію; виокремлення у ньому ознак, які виступають критеріями більш часткового порядку; виділення потрібного числа показників, які достатньою мірою характеризують критерії вихованості етичної культури молодших школярів; кількісне відображення показників за допомогою індикаторів (показників має бути достатньо, щоб охопити усі сторони досліджуваного об'єкта).

Насамперед, підбрано критерії, які відображують цілісний стан об'єкта, що пов'язано зі складністю та багатогранністю освітнього процесу. Отже, головним критерієм вихованості етичної культури учнів початкової школи є ідеальний рівень цього об'єкта, який визначається вимогами, що пред'являються суспільством до рівня етичної культури учнів початкової школи, відображені в державних документах про освіту, філософській та психолого-педагогічній літературі. Цей рівень виявляється у конкретній морально проявленій поведінці школяра та відповідних моральних якостях особистості й розглядається як кінцевий результат реалізації моделі виховання етичної культури учнів початкової школи.

Тому серед показників визначених критеріїв ми маємо обрати ті, що відображують найсуттєвіші ознаки і суть критерію. Ми вважаємо, що характерними показниками виховання мотиваційно-ціннісного компонента етичної культури учнів є такі, які дають відповіді на запитання: що включає особистість у свою систему мотивів (потреби, ідеали, знання); чи є серед цих мотивів моральні цінності; зовнішня чи внутрішня мотивація детермінує поведінку особистості, що обумовлює здатність людини на внутрішній або зовнішній контроль поведінки (чи може поводити себе морально під контролем совісті або лише під контролем згори, що впливає на якість, стійкість, змістовність поведінки).

Отже, на основі аналізу наукових досліджень з цього питання, можемо говорити про відповідність мотиваційно-аксіологічного критерію мотиваційно-ціннісному компоненту етичної культури учнів. З метою забезпечення повноти і достатності сформованості мотиваційно-ціннісного компонента вважаємо, що *мотиваційно-аксіологічний критерій* має включати такі показники:

- ❖ сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей;
- ❖ характер ставлення до навколишнього світу, інших людей, до власного «Я» (позитивно-активне, позитивно-пасивне, індиферентне, негативне).

В *емоційно-чуттєвому критерії* вирізнено показники:

- ❖ виявлення позитивних емоцій і моральних почуттів (стійке, ситуативне);
- ❖ виховання культури моральних почуттів, як-от: повага, співчуття, емпатія (сформована, сформована недостатньо, несформована).

У процесі виховання етичної культури в учнів розвивається потреба в знаннях-цінностях, психологічних знаннях, інструментальних знаннях, які визначають світоглядні орієнтації особистості і дозволяють їй будувати власну поведінку і діяльність. Це знайшло відображення у *світоглядно-когнітивному критерії*, до якого належать: знання-розуміння сутності етичних понять; моральні ціннісні орієнтації; знання норм етичної поведінки і моральної саморегуляції; моральне самоусвідомлення (усвідомлення себе суб'єктом моральних ставлень і поведінки). Цей критерій відбиває рівень знань щодо етичних понять, розуміння моральних цінностей і норм поведінки. Через його застосування встановлюються зв'язки між рівнем моральної свідомості, самосвідомості і поведінки. Відповідно до вищезазначеного у *світоглядно-когнітивному критерії* виділяються:

- ❖ рівні оволодіння учнями знань морально-етичних категорій, норм і правил поведінки високий (повні, глибокі й усвідомлені моральні знання);
- ❖ дієво-творчий характер їх засвоєння);
- ❖ середній (несформованість системи моральних знань, дієво-репродуктивний характер їх засвоєння);
- ❖ низький (брак знань або поверхові, безсистемні знання, невміння їх застосовувати на практиці).

Найбільш наочною характеристикою прояву етичної культури є реальна поведінка, у процесі якої учень має можливість показати ступінь оволодіння етичними знаннями, моральними цінностями, емоційними характеристиками. Відповідно до цього необхідним критерієм виховання етичної культури учнів є *діяльнісно-поведінковий*. Він характеризується розвитком моральної мотивації; сформованістю моделі етичної поведінки, умінням робити моральний вибір на основі моральних цінностей; вияв моральних відносин і почуттів у діяльності і

спілкуванні (толерантності, поваги, співчуття, милосердя, доброзичливості, емпатії). Діяльнісно-поведінковий критерій відображує прояви когнітивно-настановчого та емоційно-почуттєвого компонентів етичної культури особистості в діяльності і спілкуванні (у діях та вчинках; досвіді моральної поведінки особистості). У процесі прояву етичної культури учнями виявляються почуттєво-емоційні характеристики особистості (відносини, почуття та емоції, які виявляються на основі засвоєних цінностей).

У зв'язку з цим у *поведінково-діяльнісному критерії* виділяються такі показники:

- ❖ уміння вчиняти відповідно до етичних норм у процесі різних видів діяльності, що передбачає сформованість різних умінь (загальнокультурних, комунікативно-організаторських, конструктивно-творчих, регулятивно-вольових, рефлексивно-оцінних);
- ❖ характер виявлення моральних якостей у поведінці (стійкий, ситуативний, невиразно виявлений)

З метою визначення показників *рефлексивно-корекційного критерію* звернемося до суті особистісно-рефлексивного компонента етичної культури. На основі аналізу наукових досліджень [73] встановлено, що до культурно-історичних якостей особистості належить совість та моральна рефлексія як обов'язкові складові етичної культури особистості, як регулятиви людської поведінки, що стають показником їх особистісного і суспільного розвитку [73].

Моральна рефлексія, під якою розуміють якісну характеристику особистості, здатної осмислити й оцінити власні вчинки, є характерною рисою високорозвиненої особистості. Моральний рівень рефлексії є осмисленням учнем особистісного «Я» серед своїх цілей, мотивів, установок; діяльністю його свідомості з дослідження цілей, мотивів, установок щодо себе; осмислення учнем свого «Я» серед інших людей. Здатність моральної рефлексії дає можливість особистості більш ефективно вирішувати ситуації морального вибору, які стоять перед нею. Спостереження показують, що в педагогічній практиці реалізація завдань морального виховання традиційно розглядається

через формування якостей особистості, за якими вчені (І. Мар'єнко, Н. Щуркова та ін.) вбачають таку сутнісну складову особистості, як ставлення [74].

Забезпечення особистісно-рефлексивного компоненту етичної культури, як і когнітивно-настановчого, передбачає роботу моральної самосвідомості. Структура самосвідомості розглядається нами як єдність трьох компонентів: самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе й саморегуляції поведінки особистості [74].

Відповідно до вищезазначеного показниками *особистісно-корегувального критерію* є такі:

- ❖ прагнення до рефлексивно-оцінної діяльності й самокорекції власної поведінки (прагнуть постійно, прагнуть ситуативно, майже не прагнуть);
- ❖ характер самооцінки (адекватна, завищена, занижена).

У результаті отримано такий вимірювальний апарат (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

**Критерії і показники сформованості етичної культури учнів
початкової школи**

Критерії	Показники	
Мотиваційно-аксіологічний	Сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей	Позитивне ставлення до навколишнього світу, інших людей, до власного «Я»
Емоційно-Чуттєвий	Виявлення позитивних емоцій і моральних почуттів,	Сформованість культури моральних почуттів
Світоглядно-когнітивний	Знання морально-етичних категорій, норм і правил поведінки	
Поведінково-діяльнісний	Уміння вчиняти в процесі різних видів діяльності відповідно до етичних норм: загальнокультурні, комунікативно-організаторські, конструктивно-творчі, регулятивно-вольові,	Характер виявлення моральних якостей у поведінці

	рефлексивно-оцінні	
Рефлексивно-корекційний	Прагнення до рефлексивно-оцінної діяльності і здійснення самокорекції власної поведінки	Адекватність самооцінки

За допомогою визначених критеріїв і показників вивчається виховання етичної культури молодших школярів в освітньому середовищі, що свідчить про те, як у процесі моральних взаємин і вияву почуттів, моральної поведінки реалізуються моральні особистісні цінності школярів, їх когнітивно-світоглядна позиція, а також морально-рефлексивні здатності. Тому під рівнем сформованості етичної культури ми будемо розуміти ступінь відповідності мотиваційно-ціннісного, емоційно-почуттєвого, когнітивно-настановчого, діяльнісно-регулятивного, особистісно-рефлексивного компонентів визначеним критеріям.

За основу визначення рівнів вихованості етичної культури було взято такі індикатори, як: стійкість, повнота, самостійність, усвідомленість проявів етичної культури.

На основі аналізу праць В. Клепікова, Л. Кулагіної, Л. Фрідмана та інших учених щодо рівнів і стадій морального розвитку людини, власних теоретичних узагальнень нами було обґрунтовано інтегровані на основі сукупності визначених критеріїв і показників *рівні сформованості етичної культури* учнів початкової школи: високий, середній, низький [67].

Схарактеризуємо ці рівні.

Високий рівень. Знання про моральні цінності, норми й етичну культуру особистості є повними і глибоко усвідомленими. Характерними ознаками є: наявність у свідомості стійкого еталону морального способу життя, сприйняття його як єдино можливого, такого, що відображує сутність його «Я»; наявність розвинутої ієрархії моральних цінностей; наявність у свідомості знань про моральні норми для аналізу реальних ситуацій етичного змісту; здатність до формулювання суджень, пов'язаних із застосуванням етичних норм у діяльності і спілкуванні; наявність розвинутих моральних почуттів (поваги, співчуття, емпатії); наявність розвинутої моральної самоідентифікації й моральної

мотивації діяльності та спілкування; наявність рефлексивних здатностей, умінь здійснювати оцінку і самооцінку явищ морального характеру; наявність стійких звичок етичної поведінки та вмінь моральної саморегуляції поведінки на основі внутрішніх моральних принципів, які мають загальнолюдську широту й універсальність; наявність здатності до свідомого самостійного керування своєю поведінкою на основі усвідомлених моральних мотивів-цілей і принципів. Моральна рефлексія полягає у вмінні аналізувати результати своїх моральних проявів, визначати мету власного морального розвитку, прогнозувати перспективи власного морального розвитку тощо. Високий (стійкий) рівень характеризується наявністю в учня програми морального самовдосконалення.

Середній рівень. Знання про моральні цінності, норми й етичну культуру особистості є усвідомленими, але недостатньо повними. Моральна свідомість учня характеризується наявністю ідентифікації з моральними нормами і принципами групи (референтної). Характерною є орієнтація на закон (правила) у виборі моральних чинників поведінки. Спостерігається вияв моральних почуттів (толерантності, поваги до близьких людей, співчуття, готовності допомогти іншим) на основі належності до певної соціальної групи (насамперед, референтної). Моральні судження формуються на основі загальноприйнятих моральних цінностей, а оцінка реальних ситуацій найчастіше здійснюється на основі моральних норм, прийнятих передусім референтною групою. Готовність допомогти має нерегулярний характер. Недостатньо розвинуте вміння адекватного сприйняття емоційних станів інших людей. Наявність умінь морального керування власними емоціями відзначається ситуативністю. Рефлексивна здатність самостійно майже не виявляється. Рефлексивна здатність виявляється недостатньо самостійно і має нерегулярний характер. Саморегуляція поведінки є ситуативною. Моральна рефлексія характеризується частково вмінням аналізувати результати своїх моральних проявів і виявляється ситуативно. Програма морального самовдосконалення складається за підтримки вчителя, проте її реалізація не є регулярною.

Низький рівень. Знання про моральні цінності, норми й етичну культуру неповні й недостатньо усвідомлені. Відсутність у свідомості стійкого еталону

морального способу життя. Відсутність стійких усвідомлених морально-ціннісних орієнтацій на моральні норми поведінки. Відсутність моральної самоідентифікації. Відсутнє вміння самостійно вичленити суттєві ознаки моральних понять. Наявність егоцентричної спрямованості мотивації поведінки. Характерною особливістю є орієнтація на зовнішній контроль у поведінці (зовнішні стимули і спонукання, вимоги старших). Помітна відсутність стійкого емоційно-ціннісного ставлення до інших людей, до себе і світу в цілому, стійкого виявлення моральних почуттів. Прояв моральних почуттів (терпимості, чуйності, співчуття) є обмеженим і виявляється не часто. Наявність нетерпимості до думок і переконань інших. Рефлексивна здатність і програма морального вдосконалення або відсутня, або при наявності останньої не реалізується.

Відповідно до визначених критеріїв вчителю необхідно підібрати комплекс діагностичних методик: з метою виявлення уявлень молодших школярів про етичні поняття (спостереження, тести, анкети та ін.).

Отже, дослідження проблеми виховання етичної культури учнів початкової школи передбачає діагностичне вивчення рівня її сформованості в учнів. На основі аналізу наукової літератури здійснено обґрунтування критеріїв сформованості етичної культури молодших школярів. Визначено критерії, показники та індикатори зазначеного результату педагогічного процесу. Визначено чотири критерії: мотиваційно-аксіологічний, світоглядно-когнітивний, діяльнісно-поведінковий, особистісно-коригувальний. Кожний критерій розкривається за допомогою чотирьох показників. Які визначені нами відповідно до характеристик: наявність, стійкість, дієвість, самостійність моральних проявів особистості в реалізації етичних знань, умінь і навичок, що відображує три рівні сформованості показників етичної культури учнів початкової школи: високий, середній, низький.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукової літератури з досліджуваної проблеми розглянуто генезис походження моралі, що лежить в основі формування етичної культури людини; обґрунтовано методологічні засади дослідження формування етичної культури є інтегровані фундаментальні філософські ідеї, положення про взаємозв'язок, взаємозумовленість і цілісність явищ і процесів об'єктивної дійсності; про особистість як суб'єкта діяльності і ставлень, про розвиток особистості в діяльності, про взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх факторів у розвитку особистості, а також відбито взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової й конкретнонаукової методології до вивчення порушеної проблеми. Методологічну основу дослідження проблеми виховання етичної культури учнів початкової школи у процесі навчання складають культурологічний, аксіологічний, системний, особистісно-діяльнісний, структурно-функціональний, синергетичний, цілісний, технологічний концептуальні підходи.

Аналіз різних підходів до визначення суті етичної культури дає підстави для висновку, що етична культура майже завжди виявляється синтезом практично-духовного змісту духовної культури в її гуманістичному аспекті й теоретичного осмислення підстав культури у формі філософсько-етичної рефлексії. Сутність етичної культури учнів початкової школи полягає в розумінні її як динамічного системного особистісного утворення, що включає сукупність моральних цінностей, морально-етичних суджень, оцінок і самооцінок, моральних почуттів, етичних знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують поведінку і діяльність учня відповідно до етичних норм, прийнятих у суспільстві.

Структуру етичної культури доцільно представити у вигляді взаємопов'язаних компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивно-настановчого, емоційно-почуттєвого, діяльнісно-регулятивного, особистісно-рефлексивного, кожний з них характеризується визначеним змістом і виконує чіткі функції.

Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

2.1. Діагностика виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи

В рамках дослідження здійснено діагностику сформованості етичної культури молодших школярів в освітньому процесі початкової школи. Було здійснено констатувальний етап експерименту, в якому прийняло участь 120 учнів і батьків 1-4 класів і 12 вчителів Чернівецької спеціалізованої школи I-III ступенів фізико-математичного профілів №6 Чернівецької міської ради.

Результати педагогічної діагностики констатувального етапу експерименту було оснований на критеріях, які представлені в попередньому параграфі і визначені структурою основ етичної культури молодших школярів.

Так, представлено когнітивний критерій, показником якого є уявлення школярів про совість, честь, гідність, обов'язок, прояв добра і розпізнавання зла, справедливості та ін. Емоційно-ціннісний критерій представлений позитивним ставленням до першочергових етичних цінностей, наприклад: бажання діяти відповідним чином, вміння аналізувати життєві явища і події з точки зору етичної культури, керуватися і користуватися ними у житті; дотримуватись етичних норм по відношенню до себе, до інших, до Батьківщини, до природи.

Під діяльнісним критерієм розуміємо готовність використовувати морально-етичні знання та цінності у власній поведінці, уміти розрізняти добро та зло, можливість мобілізувати знання і досвід для того, щоб вирішувати етичні проблеми у важливих життєвих обставинах, передбачати наслідки своїх дій, нести відповідальність за них, контролювати та регулювати власну поведінку та інше.

З метою розв'язання завдань експерименту ми використовували комплекс таких діагностичних методів, як: опитування, бесіди, інтерв'ю, спостереження за учнями, аналіз життєвих ситуацій та вивчення матеріалів шкільної документації.

Вивчення знань учнів щодо таких категорій як «добро» та зло», совість, гідність, честь, відповідальність, справедливість з метою з'ясування сформованості даних уявлень про способи їх прояву здійснювали за допомогою опитування, бесід та анкет. Так, під час опитування ми з'ясовували, чи знають учні, що означає «Ця людина добра, а ці люди злі?». Учні відзначали, що доброю можна назвати таку людину, яка:

- «ніколи не кричить», «ніколи не свариться», «тихо себе поводить» (35%учнів);
- «завжди стримана», «нічого не вимагає», «все готова віддати» (31%);
- «людина приязно ставиться до інших людей», «вміє співчувати», «турбується про інших», «завжди готова прийти на допомогу» (27%);
- решта учнів не змогли відповісти на запитання анкети.

Під поняттям «зла людина» школярі розуміли:

- ❖ «ті, що нікого не люблять», «завжди сваряться», «б'ються» (38%);
- ❖ «роблять щосьпогане», «принижують інших людей» (36%);
- ❖ «не вдячні по відношенню до інших людей», «наводять жах на інших», «страшенно лаються» (34%). Не змогли відповісти 8% учнів.

Наступне завдання вирішувалося шляхом використання методики „Малювання людини”. Оскільки питання добра і зла є основною в етичній культурі, ми запропонували молодшим школярам намалювати добро і зло. У малюнках учнів чітко простежувалось протиставлення представлених понять, їх кардинально протилежний зміст. Найчастіше учні зображували добро у вигляді сонця, якому протиставляли дощ, грозу, темну ніч тощо; злагоду у сім'ї, коли всі члени родини тримаються за руки і зло, яке уособлюється війною, сваркою тощо; квітучі рослини і покалічений сад чи квіти; ангел і демон та ін. Подальша бесіда показала, що 96,5% учнів переконані у реальному існуванні таких категорій як добро і зло в житті, 3,5% – вважають, що частина зла є зовсім не значною.

Одне з творчих завдань, над яким працювали діти було сформульовано таким чином: „Якби ти мав можливість звернутися до дітей всього світу, від яких вчинків ти хотів би їх застерегти?“. Результати відповідей дітей були наступними. Найвищий результат отримали вчинки, від яких школярі хотіли би застерігти своїх ровесників – це «від поспішних та необдуманих вчинків, злочинів» (21%), від поганих звичок (8%), від зла та брехні (15%, від крадіжок (6%), від сварок через дрібниці (5%). Та досить низькі відсотки були виявлені у таких вчинках: від невдячності, від неповаги до дорослих, від навмисних образ інших людей, від заздрощів, від підступності, від погроз і домагань, від ліні та інші.

Застерігаючи дітей від небажаних вчинків, молодші школярі закликали всіх бути добрими, ввічливими, щедрими, уважними до потреб інших, любити природу, не нехтувати турботою і настановами старших, бути гарними друзями і слухняними дітьми.

Якби трапилася така нагода, діти хотіли би вибачитись за всі свої погані вчинки (26,2%), за брехню (6,3%), завдані образи (3,8%), за недостойну поведінку (3,8%), неслухняність (3,8%), байдужість до інших (2,6%), підлість (2,4%), штурхани (2,4%), шкоду (2,4%), знущання над тваринами (1,3%), маніпулювання дорослими (1,3%), невдячність (1,3%), лихослів'я (1,3%), вияви агресії під час гри (1,3%), неохайність (1,3%), наклепи (1,3%), суперечки (1,3%), постійні вимоги заохочень (1,3%). Частина учнів (2,4%) здійснили такі вчинки, проте вибачились лише за ті вчинки, за які карають (2,4%) або які зробили ненавмисно (1,3%). Не здійснювали таких вчинків – 2,4% та не відповіли – 18,6% респондентів, не пам'ятають про такі вчинки – 7,5%. Цей підхід дозволив виявити ті проблеми у морально-етичному вихованні, які добре усвідомлюють і самі діти, однак, незначна кількість дітей чинить добре не зі свідомого вибору, а зі страху бути покараним, чи взагалі не відчуває порухів совісті за вчинене.

Найбільше діти відчувають вдячність до членів своєї родини: матері (12,6%), друзів (12,6%), до тих, хто їм допомагав у складних ситуаціях (11,5%), обох батьків (10,3%), усіх людей (10,3%), учителів (6,0%), бабусі (4,6%), родини

(4,6%), тата (3,4%), дідуся (1,2%), хрещеної мами (1,2%), не визначились (4,6%) та не відповіли (16,1%).

У ході бесіди з учнями 1-4-х класів, після проведеної попередньої підготовчої роботи, були запропоновані такі запитання: „Які знання, на вашу думку, здобуті людством є найбільш цінними?“, „Яку роль у житті людей займають знання про мораль?“.

Відповіді дітей на перше запитання можна поділити на умовні групи. До першої з них (26,9%) були віднесені ті, які свідчать про пріоритетність моральних і етичних знань. У цих своїх відповідях підкреслюється значущість знань про добро і зло, совість, цінність життя, чуйність, доброту тощо.

Другу групу, найбільшу (54,2%) склали відповіді, в яких вказуються різні наукові напрямки (історія, природознавство, література). Цікаво, що учні 1-х класів називали ті предмети, які вони вивчають на даний момент (письмо, читання, математика), тоді як учні 3-4-х класів називали предмети, які вони будуть вивчати у середніх і старших класах.

У відповідях третьої групи (12,8%) прослідковується зорієнтованість респондентів на ті знання, які приносять їм задоволення чи користь (спорт, танці, музика). Більшу частину цих відповідей зробили учні 2-х класів.

До четвертої групи увійшли відповіді (6,1%), які свідчать, що респонденти не розуміють сутність запитання („всі знання”, „які ми маємо”), або не можуть виокремити щось конкретне.

Зовсім не змогли відповісти на поставлене запитання 7,4% молодших школярів. Усього було опитано 120 учні.

Що стосується другого запитання, то на думку молодших школярів, знання про мораль відіграють важливу роль (37,3%), є пріоритетними (10,6%), орієнтують людей на те, щоб вони були вихованими, ввічливими (5,5%), чесними (2,3%), порядними (2,3%), уміли поводитись у громадських місцях (2,3%), добрими (1,7%), охайними (1,7%).

На думку дітей, мораль визначає поведінку людини в суспільстві (1,7%), унормовує її (1,7%), допомагає здійснити моральний вибір (1,7%), підказує, як вчинити в тій чи іншій ситуації (1,7%), учить спілкуватися з людьми і будувати з ними стосунки (2,2%), поважати інших (1,1%), бути культурними і дотримуватися правил етикету (2,2%), слухняним (1,1%), працювати (1,1%), берегти шкільне майно (1,1%), не бігати по школі (1,1%).

Мораль – це основа людських стосунків, вона потрібна для того, щоб згуртувати і здружити людей (1,2%), навчити їх співчуття і доброзичливості (1,2%), гарних манер (0,6%), уникати зла (0,6%).

1,2% дітей усвідомлюють мораль як основу людських стосунків, мотивуючи це тим, що мораль допомагає людині стати людиною, на думку 1,1% молодших школярів без моралі було б складно жити, 0,6% переконані, що без моралі у країні був би безлад тощо. Типовими були відповіді такого змісту: „Знання про мораль дає можливість бути вихованою, ввічливою та культурною”, „Мораль об’єднує та виховує людей”, „Мораль визначає внутрішній світ людини”. У відповідях дітей 4-х класів відчувається песимізм: „Мораль повинна бути на першому місці, але так буває не завжди” (0,6%). Мораль відіграє другорядну роль (1,1%), люди все одно не будуть ввічливими (0,6%). Ще 0,6% учнів 1-х класів плутають мораль з моралізаторством та 9,5% – не відповіли на поставлене запитання. Роздумуючи над тим, що відрізняє етично культурну людину від етично некультурної, діти звернули увагу на ряд важливих якостей, які наводяться в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Що відрізняє культурну людину від некультурної

№	Культурну людину	К-	%	Некультурна	К-	%
1	Дотримання правил етикету	10	19,6	Неохайна	20	16,5
2	Ввічливість	9	12,5	Зла	12	9,9
3	Доброта	8	6,2	Свариться	10	8,4
4	Вихованість	8	5,7	Нечемна	9	7,5
5	Зовнішній вигляд	5	5,2	Невихована	8	6,7

6	Чесність	5	4,7	Груба	8	6,7
7	Охайність	5	4,3	Здатна заподіяти зло	7	5,9
8	Доброчинність	4	3,8	Брехлива	7	5,9
9	Вміння поводитись за столом	3	2,8	Не вміє поводитись за столом	4	3,3
10	Ставлення до оточуючих	3	2,4	Припускається життєвих	3	2,5
11	Тактовність	4	2,4	Скупа	3	2,5
12	Вміння спілкуватись	3	1,9	Діє з позиції сили	3	2,5
13	Щедрість	3	1,9	Заздрісна	2	1,6
14	Чемність	2	1,9	Робить все	2	1,6
15	Ставлення до товаришів	2	1,4	Ігнорує правила життя у	2	1,6
16	Поведінка у громадських місцях	3	1,4	Погано поводитьься	2	1,6
17	Гідна поведінка навіть на самоті	3	1,4	Нечесна	1	0,8
18	Порядність	3	1,4	Заважає іншим	1	0,8
19	Здатність до самоконтролю	3	1,4	Нерозумна	1	0,8
20	Уміння поводитись у гостях	2	0,9	Не поважає дорослих	1	0,8
21	Готовність допомагати товаришам, старшим	2	0,9	Встряє у розмову	1	0,8
22	Гарні манери	1	0,9	Не вміє оцінити власні вчинки	1	0,8
23	Пристосовуваність до життя у суспільстві	1	0,9	Неуважна	1	0,8
24	Щирість	1	0,9	Нав'язлива	1	0,8
25	Привітність	1	0,5	Песимістично налаштована	1	0,8
26	Лагідність	1	0,5	Егоїстична	1	0,8
27	Виваженість	1	0,5	Нахабна	1	0,8
28	Скромність	1	0,5	Нікому не допомагає	1	0,8
29	Вміє радити	1	0,5	Докучає іншим своїми	1	0,8
30	Мовленнєва культура	1	0,5	Не любить себе	1	0,8

31	Вживання „чарівних слів”	1	0,5	Не береже природу	1	0,8
32	Гарні думки	1	0,5			
33	Знання правил етики і моралі	1	0,5			
34	Не показує поганого настрою	1	0,5			
35	Користується повагою	1	0,5			
36	Шанує батьків	1	0,5			
37	Вміє поводитись на вулиці	1	0,5			
38	Не заважає іншим	1	0,5			
39	Не має шкідливих	1	0,5			
40	Не розмовляє голосно	1	0,5			
41	Не відповіли	11	5,2	Не відповіли	3	3,3
	Всього:	120	100		120	100

Інформація про джерела знайомства молодших школярів з мораллю, етикою, моральними нормами представлена у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Джерела інформації молодших школярів про етику, мораль та норми моралі

№	Відповіді дітей	У %
1.	Школа, вчителі	33,9
2.	Батьки	33,6
3.	Книги, підручники	9,2
4.	Бабуся і дідусь	8,4
5.	Брати і сестри	2,6
6.	Інтернет	2,6
7.	Старші учні	0,8
8.	Друзі	0,8
9.	Сусіди	0,8
10.	Власний досвід	0,8

11.	Конституція	0,8
12.	Взірці	0,8
13.	Кінофільми	0,8
14.	Пам'ятки культури	0,8
15.	Телепрограми	0,6
16.	Недільна школа	0,6
17.	Газети	0,3
18.	Родичі	0,3
19.	Не відповіли	1,7
	Всього:	100

Дані, наведені в таблиці, свідчать про те, що для молодших школярів у засвоєнні інформації морального і етичного змісту авторитетними являються найближчі дорослі: батьки, дідусі і бабусі, старші братики і сестрички. З особливою повагою діти ставляться і до думки вчителя. І хоча діти послуговуються моральними принципами, взятими з різних інформаційних джерел, у них поки що недостатньо розвинуті навички самостійної роботи, що відображає одну з проблем цього віку.

Проведене опитування і наступне ранжування відповідей, засвідчило, що батьки, на думку дітей, намагаються їх виховати добрими (31,1%), чесними (28,4%), ввічливими і чемними (27,0%) працьовитими (26,4%), розумними (22,9%), привченими до порядку зі сформованою культурою поведінки (18,9%), шанобливим ставленням до старших (12,9%), охайними (10,2%), старанними (8,8%), готовими прийти на допомогу (8,1%), не агресивними (7,4%), правдивими (7,4%), слухняними (6,1%), порядними (4,7%), щедрими (4,1%), не схильними до зла (3,4%), відповідальними (3,4%), доброзичливими (2,7%), стриманими (2,7%), турботливими по відношенню і старших, і молодших (2,1%), з гарними манерами (2,1%), впевненими у собі (1,4%), уважними (1,4%), милосердними (1,4%), комунікативними (1,4%), цілеспрямованими (1,4%), вдячними (1,4%), гречними (1,4%), здійснювали б добрі вчинки (0,6%), були б оптимістами (0,6%), людяними (0,6%), співчутливими (0,6%), терплячими

(0,6%), бережливими (0,6%), обережними (0,6%), дотримуватись режиму дня (0,6%), слідували б за поставою (0,6%), любили б природу (0,6%), Батьківщину (0,6%), рідну мову (0,6%), книгу (0,6%). Молодші школярі також відмічають, що батьки намагаються їх вчити на власних помилках (0,6%) і забороняють їм кричати (0,6%), розмовляти на уроках (0,6%), штовхатися (0,6%), плюватися (0,6%), бути нахабними (0,6%), лінивими (0,6%). Учні також скаржаться, що батьки на ці теми часто моралізують (3,4%) і часто вдаються до заборон і обмежень (0,6%). Усього було проаналізовано 120 висловлювань учнів 1-4-х класів.

Цікавим є той факт, що лише 66,8% учнів переконані у тому, що всі настанови дорослих можуть бути корисними у реальному житті. «Бо вони більше прожили на світі» (Надійка С.), «Бо батьки бажають мені тільки добра» (Назар К.), «Життя складне, а батьки не дають своїм дітям поганих порад» (Мирослава Т.),

«У реальному житті всі настанови дорослих корисні» (Павлик Р.). 2,5% школярів припускають, що майже всі настанови можна використати у реальному житті, тоді як непевнені у цьому 21,6% дітей, посилаючись на те, що і дорослі можуть помилятися. Ще 2,5% вважають, що можна скористатися лише деякими настановами, тоді як категорично не погоджуються з настановами дорослих 5,4% дітей, мотивуючи це поганим ставленням до себе, примусом, докорами тощо. Не відповіли 1,2% респондентів.

Наступне питання стосувалося того, чи батьки дотримуються своїх настанов. Результати показали, що 29,2% дітей вважає, що у їхніх батьків слово не розходиться з ділом, 1,2% відмічає певні розходження, в невиконаних обіцянках 6,1%, в організації побуту 5,1%, підводять інших 1,7%, обманюють 1,7%, не можуть дійти згоди у дрібницях 1,5%, не завжди чесні перед собою 2,4%, дружелюбні 1,2 %, виявляють неповагу до інших 1,2%, заздрісні 1,2%, здатні погрожувати 1,0%, агресивні 0,7%, егоїстичні 0,5%, черстві 0,5%, жадібні 0,5%, не слухають своїх батьків 0,5%, ображаються 0,5%, не завжди люб'язні 0,5%, делікатні 0,5%, правдиві 0,5%, охайні 0,5%, злі 0,5%, сварливі 0,5%, лінів

0,5%, вимагають виконання надто складної роботи 0,5%. Таку поведінку батьків виправдовує 11,4% учнів, 2,7 % учнів вбачає в цьому і свою вину, 1,7% – вину інших людей, мотивуючи це тим, що хоча батьки і вчать, як потрібно правильно жити, але обставини складаються по-різному. Не визначились з відповіддю 1,7% та не відповіли 19,8% опитаних.

З'ясувалось, що молодші школярі найбільше цінують у людях доброту (53,9%), чесність (38,0%), ввічливість (19,6%), добро (12,8%), щирість (12,8%), щедрість (9,8%), чемність (9,2%), культуру поведінки (9,2%), розум (9,2%), порядність (7,9%), вміння дружити (5,5%), правдивість (5,5%), вихованість (4,9%), доброзичливість (4,9%), охайність (4,9%), справедливість (4,3%), шанобливе ставлення до інших (3,6%), працьовитість (3,6%), лагідність (3,6%), сміливість (3,1%), мудрість (2,4%), любов (2,4%), моральність (1,8%), взаєморозуміння (1,8%), співчуття (1,8%), відповідальність (1,2%), організованість (1,2%), турботливість (1,2%), вміння поступатися (1,2%), дотримуватись слова (1,2%), готовність допомагати (1,2%), старанність (1,2%), відданість (1,2%), стриманість (1,2%), любов до себе (0,6%), внутрішнє багатство (0,6%), совість (0,6%), вірність (0,6%), злагоду (0,6%), миролюбність (0,6%), люб'язність (0,6%), життєрадісність (0,6%), інтерес до життя (0,6%), культуру мови (0,6%), наполегливість (0,6%), скромність (0,6%), вміння слухати (0,6%), толерантність (0,6%), самостійність (0,6%), добродійність (0,6%), здоров'я (0,6%). У відповідях окремої групи дітей простежується конформістське ставлення до оточуючих, про що свідчить вибір таких якостей як кмітливість (1,2%), хитрощі (0,6%), байдужість (0,6%), хвалькуватість (0,6%) та зорієнтованість лише на зовнішній ефект – крутизна (0,6%), краса (0,6%).

Таким чином, результати отримані в ході бесід, анкетування, опитування та спостереження, дозволили визначити рівні вихованості основ етичної культури у молодших школярів на основі зіставлення реальної поведінки з визначеними нами критеріями і показниками. У визначенні рівнів нами також враховувалися мотиваційний аспект поведінки та наявність і якість знань про базові етичні категорії.

Високому рівню вихованості школярів основ етичної культури (7,8%) притаманні систематизовані знання про базові етичні категорії, осмислені і достатньо глибокі етичні міркування. Для дітей з **оптимальним рівнем** (16,0%) характерні добре розвинені моральні якості відповідальності, справедливості, обов'язковості, товарищкості, вдячності хоча знання про базові етичні категорії є не систематизованими і неповними. Учні можуть назвати лише окремі характеристики тих чи інших понять. Молодші школярі з **середнім рівнем** (41,2%), як правило, мають неповні і однобічні уявлення про етичні категорії. Їхні знання є доволі схематичними, неповними, а поведінка – ситуативною, не завжди відповідає моральним нормам. Діти цієї групи не завжди розрізняють добро і зло, що позначається і на їхніх вчинках. **Низький рівень** вихованості основ етичної культури у молодших школярів (35,0%) визначається обмеженими чи хибними знаннями про базові етичні категорії. У своїх моральних діях діти керуються інтуїцією або імпульсами.

Нами вивчався і узагальнювався досвід виховання етичної культури школярів у практиці початкової школи.

Опитування показало, що 51,4% вчителів не має цілісного уявлення про етичну культуру, підміняючи його окремими характеристиками, такими як культура спілкування (11,4%), повага до старших (5,8%), доброзичливість (5,8%), співчутливість (5,8%), інтелігентність (5,8%), моральні уміння (2,8%), ввічливість (2,8%), внутрішня впевненість (2,8%), вихованість (2,8%), уміння дарувати радість іншим (2,8%), розрізнення добра і зла (2,8%) тощо.

Друга група вчителів (31,4%) визначає етичну культуру з позицій авторитарної моралі, яка вимагає неухильного дотримання норм і правил поведінки, прийнятих у суспільстві.

Лише незначна частина вчителів (17,2%) вірно справилася з поставленим завданням, вважаючи, що етична культура орієнтує дітей на ціннісне ставлення до себе, до оточуючих, до довкілля. Опитуванням було охоплено 12 вчителів.

До компонентів етичної культури вчителі відносять вихованість (7,9%), повагу до старших (7,9%), культуру спілкування (7,9%), ввічливість (7,9%), моральні норми (5,9%), інтелігентність (4,1%), вміння будувати свої стосунки з оточуючими (4,1%), шанобливе ставлення до дорослих, однолітків, батьків (4,1%), культуру мови (4,1%), моральні принципи (1,9%), моральні судження (1,9%), християнські заповіді (1,9%), культуру поведінки (1,9%), відповідальність (1,9%), самопізнання (1,9%), самоповагу (1,9%), взаємодопомогу (1,9%), доброту (1,9%), щедрість (1,9%), милосердя (1,9%), любов (1,9%), турботу (1,9%), порядність (1,9%), здатність творити добро (1,9%), моральні уміння і навички (1,9%), дотримання „золотого правила” етики (1,9%). Не дали відповіді 1,9% респондентів.

Вчителі також поскаржилися, що в організації виховання дітей молодшого шкільного віку їм бракує додаткової методичної літератури з етичного виховання (17,3%), довідкових матеріалів з історії етики (8,4%), сучасних методичних розробок (5,7%), інтерактивних технологій (5,7%), практичних матеріалів (5,7%), дидактичних матеріалів (5,7%), книг і збірок (5,7%), методичних рекомендацій (2,9%), нової цікавої дитячої літератури (2,9%), сценаріїв (2,9%), проблемних ситуацій (2,9%), педагогічної кваліфікації (2,9%), знань про сучасні форми і методи виховання (2,9%), практичних занять і семінарів (2,9%), технічних засобів (2,9%), плакатів (2,9%), сюжетних малюнків (2,9%). Лише 5,7% вчителів початкових класів володіють достатньою інформацією для виховання у дітей основ етичної культури і ще 8,4% респондентів не відповіли.

На думку вчителів, ефективному вихованню етичної культури у молодших школярів перешкоджає телебачення і ЗМІ (30,3%), низький рівень моралі у суспільстві і політикумі (11,7%), негативний приклад батьків (11,7%), життєві реалії (7,0%), різні підходи у вихованні дітей в сім'ї і школі (4,7%), недостатня увага батьків до виховання дітей (4,7%), вплив комп'ютеризації (2,3%), навколишнє середовище (2,3%), вулиця (2,3%), слабка нервова система учнів (2,3%), егоїзм дітей (2,3%), заздрість (2,3%), жадібність (2,3%), брак часу (2,3%).

Таким чином, учителі перекладають відповідальність за виховання дітей на ЗМІ, соціум, сім'ю і самих школярів, брак часу, що вказує на проблеми педагогічної відповідальності у початковій ланці освіти.

Вважаємо, що виховувати основи етичної культури у молодших школярів може тільки такий учитель, якому притаманна етична культура, який застосовує її принципи у своїй педагогічній діяльності.

Учителі також висловили думку, що у вихованні основ етичної культури молодших школярів слід звертати першочергову увагу на взаємодію школи з сім'єю та різними соціальними інститутами (11,9%), організації системи виховної роботи у початковій школі (11,9%), створення гуртків етичного спрямування (8,5%), взаємодію з бібліотеками (7,4%), громадськими організаціями (5,9%), тісне співробітництво усіх суб'єктів виховання (5,9%), використання виховного потенціалу уроків (4,9%), виховних годин (4,9%), добровільну діяльність (4,4%), зустрічі з цікавими людьми (2,9%), удосконалення власного педагогічного такту і майстерності (2,9%), підготовку батьків до виховання дітей у сім'ї (2,9%), самовиховання (2,9%), створення умов для самореалізації дітей (2,9%), взаємодію з громадськими організаціями (2,9%), узгоджену роботу позашкільних закладів і школи (1,5%), використання новітніх виховних методик і технологій (1,5%), можливість обговорити проблему з науковцями та більш досвідченими колегами (1,5%), взаємозв'язок навчання і виховання (1,5%), зовнішній вигляд і культуру мовлення (1,5%), розуміння дитячих проблем (1,5%), уміння вирішувати конфліктні ситуації у дитячому середовищі (1,5%), особистісно зорієнтований підхід (3,0%), клубну діяльність (0,5%). Таким чином, відповіді респондентів показали потребу школи у взаємодії із соціальними інститутами.

Оскільки батьки є найближчим оточенням дітей, а їхній авторитет і вплив на дітей – незаперечний, то одним з напрямів констатувального експерименту було вивчення впливу батьків на виховання етичної культури дітей 6-10 років.

Цікавим є той факт, що всі батьки усвідомлюють значущість виховання етичної культури у своїх дітей. Найбільш типовими є такі висловлювання батьків: „Етична культура не може сформуватись сама по собі, вона потребує зусиль”, „У такому вихованні є дуже велика потреба”, „Етику потрібно вивчати змалку”, „Саме від вихованості етичної культури залежить місце дитини в дорослому світі”, „Етична культура сприяє особистісному становленню”.

Роздумуючи над тим, для чого потрібна етична освіта і етичне виховання, батьки зазначили, що «Етика повинна бути головним предметом у школі» (Вікторія Петрівна, мати другокласника), «Якщо не буде етичного виховання, процвітатиме хамство, нищість, вульгарність» (Олег Дмитрович, батько першокласниці), «Наші діти – це поле, яке має бути засіяне добром» (Марія Іванівна, мати четвертокласниці). На думку батьків позакласна робота має могутній виховний потенціал, однак, часто вона є формальною чи добровільно-примусовою і не викликає у дітей живого відгуку, етичних переживань тощо. Виявилось, що 21,8% відвідують танцювальний гурток, 18,4% – спортивний, 5,2% – ліплення, 3,9% – малювання, 9,3% – музичний, 6,7% – плавання, 3,3% – вокальний, 2,7% – комп’ютерний, 1,3% – бісероплетіння, 0,7% – математичний, 0,7% – „Умілі руки”, 0,7% – природознавства, 2,7% – іноземної мови. Не охоплені гуртковою роботою 17,2% дітей, 34,6% дітей відвідують гуртки позашкільних закладів. Отже, майже половина дітей не відвідують гуртки у школі, де навчаються. Окрім того, у переважній більшості гуртків не здійснюється етичне виховання, що також відмітили самі батьки, а отже існує нагальна потреба у такому вихованні.

Таким чином, на даному етапі констатувального експерименту з’ясовано недооцінку вчителями початкових класів і батьків виховання основ етичної культури молодших школярів, що актуалізує потребу розробити необхідний зміст та підібрати ефективні форми і методи виховання.

2.2. Обґрунтування організаційно-педагогічних умови виховання етичної культури молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи

2.2.1. Готовність вчителя до застосування активних та інтерактивних технологій у процесі виховання основ етичної культури молодших школярів

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми і проведена діагностика рівнів вихованості основ етичної культури у молодших школярів дозволив виокремити основні тенденції у педагогічній практиці та теорії, труднощі, а також визначити ті педагогічні умови, які сприятимуть підвищенню ефективності освітнього процесу. В дослідженні ми обґрунтовуємо такі педагогічні умови: як цілеспрямовану систему діяльність, спрямовану на досягнення цілі, вирішення поставлених педагогічних задач через зміст, форм і методів виховання, що передбачають досягнення високого результату.

До педагогічних умов, які забезпечать такий результат виокремили:

- ❖ оновлення змісту освітнього процесу початкової школи засадами гуманістичної етики;
- ❖ впровадження інтерактивних та активних форм і методів їх реалізації в освітньому процесі;
- ❖ готовність вчителів до виховання у молодших школярів основ етичної культури;
- ❖ забезпечення педагогічної взаємодії школи та сім'ї та інших соціальних інститутів у плані виховання в учнів основ етичної культури;
- ❖ дотримання усіма учасниками освітнього процесу основних положень гуманістичної етики.

Визначені нами педагогічні умови складають певний комплекс, який має бути взаємопов'язаним і цілісним процесом, що визначає їх ефективність.

Для цього важливим напрямком організації виховної роботи пропонуємо підготовчу роботу з вчителями 1-4-х класів, оскільки від учителя значною мірою залежить ефективність виховного процесу. Педагогічний професіоналізм і

майстерність визначають рівень етичної культури підростаючого покоління та підготовку батьків до здійснення цього процесу в умовах сім'ї.

Сьогодні суспільство зацікавлене у тому, щоб учитель не тільки навчав дітей основам наук, а й виховував з них людей високої моральної та етичної культури, з відповідним світоглядом, запитами, інтересами, творчим підходом до життя.

Діяльність вчителів, які брали участь у дослідженні, спрямовувалась на створення належних педагогічних умов, які допоможуть у вихованні основ етичної культури молодших школярів. У цьому плані їм необхідною була методична допомога, яку надавали заклади післядипломної освіти, зокрема Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, методичні об'єднання, ЗМІ. Чільне місце в цьому процесі займала самостійна робота вчителя, яка сприяла творчому пошуку, самостійному відбору і аналізу необхідної інформації, умінню приймати рішення, втілювати їх у власній педагогічній практиці.

Продуктивність виховання етичної культури учнів забезпечується їх залученням до різних видів діяльності – навчальної, виховної, дослідницької, рефлексивно-корегувальної, які мають значний потенціал для забезпечення процесу формування етичної культури.

Виховання моральних потреб учнів у процесі навчання розглядається нами як поетапний педагогічний процес, у перебігу якого виникає й наростає мотиваційно-поведінкова стійкість, єдність і узгодженість компонентів моральних потреб, формується цілеспрямованість, внутрішня незалежність від обставин, що склались, особиста позиція, почуття відповідальності. Як показало дослідження, виховання моральних потреб припускає вдосконалення в особистості необхідних етичних знань, моральних переконань, моральних якостей і почуттів, моральних звичок, глибокої внутрішньої потреби поступати і діяти відповідно до сприйнятих і засвоєних молодшими школярами елементів моральної свідомості.

Як доведено багатьма вченими (Р. Вагапова, О. Леонт'єв, Г. Костюк, К. Платонов та інші), особиста залученість учнів у навчальний процес можлива, передусім, на основі прийняття ними цілей навчання. Це обумовлюється тим, що цілеспрямована активна діяльність повинна мати внутрішню мотивацію. Прийняття учнями цілей і завдань навчання як особисто для нього значимих – найбільш важлива умова, що визначає внутрішню активність особистості в процесі навчання. Вважаємо, що саме застосування проблемного навчання сприятиме розкриттю внутрішньої мотивації, оскільки широко відома його здатність мобілізувати діяльність учнів [48].

Теоретичні дослідження і практичний досвід показують, що проблемне навчання як педагогічна технологія здатне активізувати пізнавальну діяльність учнів. Учені (Р. Вагапова, В. Лозова, В. Максимова, А. Матюшкін, М. Махмутов, Н. Мокшина та інші) відмічають особливу здатність проблемного навчання сприяти вихованню позитивної мотивації пізнавальної діяльності учнів. Адже проблемне навчання спрямоване на активне отримання учнями знань, формування прийомів дослідницької пізнавальної діяльності, залучення до творчості, наукового пошуку, формування соціально значущих якостей в учнів [20;].

Як відмічають В. Лозова, Г. Троцько, проблемне викладання в початковій школі засноване на комплексі проблемних ситуацій, а також психолого-педагогічному управлінні їх розв'язанням з боку учнів. Під проблемною розуміють ситуацію, яка виникає в результаті організації вчителем взаємодії учня з пізнавальним об'єктом, завдяки якому виявляється пізнавальне протиріччя. Проблемна ситуація характеризується потребою у вирішенні пізнавального протиріччя. Проблемне учіння розглядається як структура навчальної діяльності із засвоєння знань і способів дій, яка складається із аналізу завдання-ситуації, формулювання проблеми, висунення гіпотези і її обґрунтування, прийняття рішення і програми дій, аналізу отриманих результатів. Головними етапами пізнавальної діяльності під час вирішення

проблемної ситуації є: усвідомлення проблеми, її розв'язання у процесі висунення гіпотез і перевірка рішення [63, с. 224].

З огляду на вищезазначене, проблемне навчання, на нашу думку, є однією з найбільш ефективних технологій для виховання етичної культури учнів у процесі навчання, яка дає можливість вирішувати питання формування етичних понять, умінь формулювання етичних суджень, оцінювання вчинків, розв'язання ситуацій морального вибору, прийняття рішень. Отже, використання дидактичних можливостей активного, зокрема проблемного, навчання є одним з важливих способів виховання мотиваційно-ціннісного компонента етичної культури учнів.

Виховання основ етичної культури молодших школярів вимагає забезпечення виховуючого характеру навчання, що потребує наповнення його відповідним змістом, відбору відповідних методів і організаційних форм.

Для виховання основ етичної культури учнів, вчитель повинен враховувати психологічні особливості учнів початкової школи і враховувати закономірності розвитку молодшого школяра.

Ураховуючи результати наукових досліджень [61], формування понять етичної культури молодших школярів слід здійснювати поетапно у певній послідовності: від наочних уявлень – до первинних понять, від менш складних – до складніших, що передбачає: 1) відбір фактичного матеріалу, насиченого найбільш яскравими типовими фактами, найбільшою мірою доступними елементарному аналізу, які найбільш опукло відбивають те істотне, що підлягає вичлененню й повинно служити матеріалом для формування нового поняття; 2) виділення істотних ознак з несуттєвих, причому перше формулюється у вигляді рис, загальних ознак, що стають основою майбутнього поняття; 3) дається визначення поняття, що може бути запропоноване як через перелік частин, ознак, так і через родові поняття, ширшу групу явищ, до якого належить це явище.

Для формування основних понять етичної культури у початкових класах також корисно використовувати опис явищ, картин, характерних для цього поняття. У процесі вивчення літературного читання для формування поняття

доцільно застосовувати характерні для цього предмета особливості: художні образи, описи ситуацій, картин.

Практика показує, що досить успішне виховання основ етичної культури в молодшому шкільному віці здійснюється через організацію різноманітного, багатобічного, емоційно насиченого колективного життя. Водночас організація груп, педагогічне керівництво ними через прагнення школярів до самостійності представляє значні труднощі і вимагає від педагогів особливої педагогічної майстерності. У цьому виявляється суперечність даного віку, розбіжність між домінуванням потреб у самостійності і товариському спілкуванні і невмінням знайти шляхи їх задоволення. Саме тому молодші школярі дуже охоче відгукуються на такі прийоми і методи впливу, які сприяють реалізації і розвитку цих потреб.

У методичному забезпеченні навчання в останні десятиліття отримало розповсюдження інтерактивне навчання як організація його педагогом за допомогою певної системи методів, способів, прийомів освітнього процесу, заснованого на: суб'єкт-суб'єктних стосунках вчителя й учня; багатосторонній комунікації; конструюванні знань учнем; використанні самооцінки і зворотного зв'язку; постійній активності учня.

Питання методології і методики інтерактивного навчання в початковій школі все частіше притягують увагу науковців. Навчальний, виховний та розвивальний потенціал інтерактивних методик і технологій, психолого-педагогічні аспекти їх ефективного застосування досліджували М. Кларін, О. Пехота, Н. Тализіна та ін. Запровадження інтерактивних технологій у навчання початкової школі було предметом дослідження К. Баханова, О. Пометун, В. Шарко та інших учених [28; 71].

Г. Коберник та О. Коберник вивчали групові та парні форми організації навчальної діяльності учнів як способи активізації їх навчально-пізнавальної діяльності [32, с.13].

Н. Суворова [57], спираючись на етимологію терміну «інтерактивний», вважає, що інтерактивне навчання – це передусім діалогове навчання, у процесі якого здійснюється взаємодія вчителя й учня, тобто спеціальна форма

пізнавальної діяльності. Суть інтерактивного навчання, за Н. Суворовою, полягає в тому, що «в навчальний процес залучаються всі учні. При цьому їм надається можливість рефлексувати з приводу того, що вони знають та думають. Колективна діяльність учнів у процесі пізнання й засвоєння літературного матеріалу передбачає індивідуальний внесок кожного в навчальний процес, обмін знаннями, ідеями, способами діяльності. При цьому має панувати атмосфера доброзичливості та взаємної підтримки. Вона сприяє не лише здобуттю нових знань, а й розвитку пізнавальної діяльності, виходу на вищі форми співробітництва» [57, с.26].

Інтерактивна діяльність, як відмічає Н. Грибик, ґрунтується на діалогічному спілкуванні, яке сприяє взаєморозумінню, педагогічній взаємодії, спільному розв'язанню важливих для кожного учасника завдань. Інтерактив унеможливує домінування як одного доповідача, так і однієї думки над іншими. Учні перебувають у режимі діалогу, бесіди, з чим-небудь чи з ким-небудь: з художнім текстом, уявленим автором, літературним героєм, критиком, реальним товаришем, вчителем тощо. Отже, інтерактивне навчання – це насамперед діалогічне навчання, якому притаманна тісна взаємодія вчителя й учня [16].

Аналіз наукової літератури та педагогічної практики показує, що інтерактивне навчання має потужний педагогічний потенціал, сприяючи формуванню будь-якого структурного компонента етичної культури, у процесі його реалізації забезпечується навчання й виховання, інтелектуальний, духовний та соціальний розвиток учня, створюються умови для його саморозвитку, самовиховання.

Цінним, з нашого погляду, матеріалом для виховання основ етичної культури учнів є виявлені й узагальнені К. Бахановим характерні ознаки інтерактивного навчання: його побудова як серії взаємопов'язаних проблемних ситуацій; переважно групова робота учнів на уроках; співробітництво різних рівнів (вчитель-група, вчитель-учень, учень-група, учень-учень); опора на учнівський досвід і мінімальне знання з теми; відкритість (незавершеність) навчання, відсутність раз і назавжди визначеного рішення; діалог як основний

елемент навчання; швидкий зворотній зв'язок; емоційне піднесення, розкутість тощо [4, с. 12].

Під час реалізації виховної функції завдання вчителя полягає у створенні таких умов на уроці, які б сприяли вихованню вмінь культури спілкування, моральної поведінки в групі, ефективному співробітництву, виробленню вміння вирішувати проблеми, що виникають у житті. Отже, інтерактивні методи вчителю можна застосовувати на всіх етапах уроку, вони проходять через усі структурні елементи інтерактивного уроку.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило положення про те, що виховання основ етичної культури учнів початкової школи залежить від професійного рівня вчителів, їхнього інтересу і підготовленості до здійснення цього процесу. Запропоновані нами педагогічні умови, які опирались на їхній позитивний досвід, досягнення педагогічної науки і її практичне застосування сприяли формуванню мотивації до педагогічної діяльності, розкриттю потенціалу вчителів, підвищенню ефективності навчальної і виховної роботи у початковій ланці школи, створенню оптимальних умов для виховання основ етичної культури у молодших школярів.

2.2.2. Вибір змісту, форм і методів виховання основ етичної культури школярів в освітньому процесі початкової школи

Для забезпечення системи виховання основ етичної культури учнів доцільно використовувати як урочні форми навчання, так і позаурочні заняття, під час яких застосовуються словесні та практичні методи пізнавальної мотивації, зокрема, ігрова технологія, технологія критичного мислення, цифрові технології тощо (детально їх суть буде розкрито нижче).

Водночас інтерактивні методи, як вказує О. Пометун, «сприяють інтенсифікації та оптимізації навчального процесу. Вони дають можливість учням: полегшити процес засвоєння знань; аналізувати навчальну інформацію, творчо підходити до засвоєння навчального матеріалу; навчитися формулювати власну думку, правильно її висловлювати, доводити свою точку зору,

аргументувати й дискутувати; моделювати різні соціальні ситуації і збагачувати власний соціальний досвід через включення в різні життєві ситуації; слухати іншу людину, поважати альтернативну думку, прагнути до діалогу; вчитись будувати конструктивні відносини у групі, визначати своє місце в ній, уникати конфліктів, розв'язувати їх, шукати компроміси; знаходити спільне розв'язання проблем, розвивати навички проектної діяльності, виконання творчих робіт. Крім того, вказує науковець, використання інтерактивних методів дозволяє реалізувати ідею співробітництва тих, хто навчає, і тих, хто навчається, вчить їх конструктивній взаємодії, сприяє оздоровленню психологічного клімату на уроці, створює доброзичливу атмосферу, значно підвищує мотивацію учнів до навчання» [28, с. 39].

«Інтерактивне навчання передбачає застосування інтерактивних методів, до яких відносять колективний (фронтальний), груповий (кооперативний), співробітництво (кооперація)» [28]. О. Пометун обґрунтовує та розкриває дидактичні умови застосування інтерактивних прийомів і методів, серед яких – формування мотивації навчальної діяльності й актуалізації опорних знань і уявлень учнів; створення позитивної атмосфери навчання й організації комунікації учнів; засвоєння нових знань, формування вмінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій і ставлень учнів; узагальнення, систематизації знань, організації рефлексії пізнавальної діяльності [28].

Суттєвою перевагою інтерактивного навчання, у порівнянні з традиційним, є широкі можливості використання власного досвіду учня, набутого ним раніше, а також його розширення. У процесі організації такого навчання доцільно ефективно використовувати попередній позитивний досвід учнів щодо реалізації моральної позиції, слід намагатися усунути суперечності, які виникають між особистим досвідом учня та змістом навчального матеріалу теми. Відповідні неузгодженості можуть гальмувати процес навчання, знижувати його ефективність, ускладнювати формування мотиваційно-ціннісного компонента етичної культури, і як наслідок, етичної культури в цілому.

Значний виховний і розвивальний потенціал інтерактивного навчання полягає в тому, що учень постійно включається в ситуації, в яких він: повинен захищати свою думку, наводити на її захист аргументи, докази, користуватися здобутими знаннями; може: ставити запитання вчителю, товаришам, з'ясовувати незрозуміле; рецензувати відповіді однокласників, творчі роботи, вносити корективи, давати поради; ділитися своїми знаннями з іншими; допомагати товаришам, коли вони відчують утруднення, пояснювати незрозуміле; виконувати завдання, розраховані на читання додаткової літератури, спостереження; вільно вибирати завдання, переважно пошукового і творчого характеру; перевіряти себе й інших, аналізувати пізнавальні та практичні дії; урізноманітнювати діяльність, включати в пізнання елементи праці, гри, спілкування. Звідси, інтерактивне навчання передбачає ініціативу тих, хто навчається, їх конструктивну, самостійну (самостійний пошук, оволодіння знаннями) діяльність. Указані особливості інтерактивного навчання сприяють формуванню вмінь учнів висловлювати етичні судження, аналізувати ситуації морального характеру, давати їм оцінку, здійснювати моральну самооцінку.

У процесі виховання етичної культури учнів доцільно, на наш погляд, використати узагальнені Н. Грибик пошукові методи інтерактивних ,а саме: аналіз художнього тексту; евристична бесіда (учні ставлять проблемні питання і шукають шляхи їх розв'язання); ділова гра, за допомогою якої відтворюється поведінка (діяльність) конкретних людей, наприклад, учителя; дискусія як висловлення різних поглядів під час обговорення складної проблеми (пошуку істини); мікродискусії (дискусії в малих групах); творча лабораторія (учасники мікрогрупи створюють і презентують свої творчі продукти: власні вірші, міні-твори, новели, сценарії); мозкова атака (група ділиться на дві частини: генератори ідей і критики, які виступають послідовно одна за одною); саморозвиток (після виступу учень критично оцінює себе й аналізує недоліки); проблемний семінар (дискусійна діяльність учнів із застосуванням форм групової роботи), акваріум (дискусія мікрогрупи в центрі аудиторії, за якою спостерігають і висловлюють судження інші учасники інтерактивної справи) [16].

Погоджуємося з О. Тонконог [62], що ця технологія, яка має значну за обсягом кількість методів навчання, є ефективною особливо на початкових етапах роботи учнів у малих групах, оскільки сприяє формуванню навчальної мотивації, спонукає до обміну ідеями з партнером, розвитку навичок спілкування, вміння переконувати й вести дискусію, що дає можливість використовувати цю технологію для виховання в учнів основ етичної культури.

Різні варіанти організації роботи груп можна комбінувати на основі цілевідповідності для виконання певних завдань, вироблення етичних умінь, почуттів і якостей:

- ❖ діалог (спільний пошук групами узгодженого рішення, що передбачає протистояння, критику протилежної позиції) для вироблення вміння спілкування;

- ❖ синтез думок (після виконання завдання учні не роблять записів на дошці, а передають свій варіант іншим групам, які доповнюють його своїми думками, підкреслюють те, з чим не погоджуються) – уміння взаємодопомоги, співробітництва;

- ❖ спільний проект (розв'язання задачі за допомогою висвітлення проблеми з різних боків) – відповідальності, уміння взаємодії;

- ❖ пошук інформації (командний пошук інформації) – співробітництва, поваги;

- ❖ коло ідей (обговорення питання по колу) – почуття причетності, єднання;

- ❖ аналіз ситуації (потребує певного алгоритму, яка полягає в оволодінні учнями уміннями ставити запитання, відрізняти факти від думок, виявляти важливі та другорядні обставини, аналізувати та приймати рішення; за допомогою методу учні засвоюють зміст багатьох понять) – уміння аналізу ситуації, морального вибору;

- ❖ вирішення проблем – технологія, метою застосування якої є навчання учнів самостійно вирішувати проблеми та приймати колективне рішення – уміння вирішувати проблеми на основі взаємодії;

- ❖ дискусії, що мають велику навчальну та виховну цінність (сприяють розвитку практичного мислення, дають можливість визначити власну позицію,

формують навички відстоювати свою думку, поглиблюють знання з поставленої проблеми) – оволодівати моральними цінностями, набувати моральних переконань [62].

Інтерактивне навчання містить також можливості для застосування проблемного навчання, що можна використовувати як спосіб виховання мотиваційно-ціннісного та інших компонентів етичної культури молодших школярів.

Успішному вихованні етичної культури учнів ефективно сприяють методи активного навчання, зокрема ігрові методи (див. додаток Г, Д).

Сучасне навчання гуманітарних предметів неможливо уявити без застосування методу дидактичної гри. Різноманітність ігор, що використовуються у процесі навчання, досить велика: дидактичні, рольові, ділові, драматизації, рухливі ігри та ін.

Розкриттю дидактичних можливостей гри як однієї з форм організації пізнавальної діяльності на уроках присвячена значна кількість досліджень, аналіз яких показує, що дидактичні ігри активізують навчальну діяльність, розвивають в учнів пізнавальний інтерес, уяву й креативне мислення у процесі оволодіння навчальним матеріалом. У дослідженнях Є. Гаврилової, М. Найдич та інших учених доведено, що такі ігри доцільно використовувати як тренувальні, розвиваючі, узагальнюючі, контролюючі, тобто на уроках з різними педагогічними цілями. При цьому використання інтелектуальних дидактичних ігор доцільно поєднувати з іншими формами навчання (з вивченням на уроках теоретичного матеріалу, з розповідями вчителя, бесідами, дискусіями та іншими методами) [13; 44]. Зразки дидактичних матеріалів подано в додатках А,Б,В.

Застосування дидактичної гри у навчанні виявляється доцільним і для формування окремих компонентів етичної культури. Адже суть ігрового методу полягає в тому, що учні мають можливість навчатися на власному досвіді, а відтак створюються умови для виховання всіх компонентів етичної культури.

У світовій педагогіці вирізняють кілька понять, пов'язаних з використанням гри з навчальною метою: моделювання, імітація тощо. Обов'язковими елементами гри є: навчальне завдання (наприклад, формування

ціннісних орієнтирів), розподіл ролей, ігрова ситуація, правила гри, змагальність. Грамотно підготовлена технологія гри передбачає: глибоко продумані навчальні цілі, структуру, яка забезпечується ведучими, високий рівень включення учасників, аналіз і обговорення набутого досвіду або отриманої інформації. Як відмічає О. Мокрогуз, гра дає можливим зробити більш динамічним і цікавим процес сприйняття, наприклад історичних фактів, учні не просто вивчають матеріал, а розглядають його з різних сторін. Гра дає можливість уникнути догматичності в навчанні, активізує пізнавальну діяльність школярів.

Так, В. Сухомлинський цінував гру як метод розвитку творчих можливостей особистості. За допомогою гри здійснюється активізація пізнавальної активності та розвиток інтелектуального мислення, «колективної радісної дії вчителя й учнів», формування емоцій і почуттів [60].

Як відмічає Т. Лоза, перевірка знань також може відбуватися у формі гри, що не викликає в учнів неприємних відчуттів. У грі до учня висувуються моральні вимоги, завдяки чому здійснюється виховання почуття справедливості, чесності, відповідальності перед іншими, відбувається розвиток доброзичливого ставлення один до одного, – що дає можливість використовувати її у процесі виховання етичної культури.

Ми погоджуємося з Н. Сосипатовою, яка зазначає, що гра є універсалією культури, здатна бути носієм різних цінностей, затверджуючи рівноправ'я, справедливість, правдивість, принциповість, розвиває почуття відповідальності, причетності до події, що відбувається. При цьому, на наш погляд, слід відмітити універсальну дію гри в контексті виховання етичної культури учнів. Зокрема вона сприяє підвищенню мотивації навчання, створює можливості для здійснення окремих когнітивних процесів, розвиває емоційно-почуттєву сферу учнів, активізує регулятивну діяльність, сприяє формуванню рефлексивних умінь. Тобто гра (дидактична, рольова, ділова тощо) створює можливості для виховання всіх компонентів етичної культури [55].

У контексті досліджуваної нами проблеми доцільним є звернення до використання імітаційних ігор у процесі навчання гуманітарних предметів

(ситуативне моделювання), що передбачає набуття учнями соціальних навичок (наприклад, участі в діяльності «соціальних інституцій») і вмінь прийняття рішення, дає можливість учням вжитися в проблему, зрозуміти її зсередини.

Із метою формування вміння заглиблюватись в етичну ситуацію і робити моральний вибір було адаптовано до потреб дослідження описану в науковій літературі [56] технологію ситуативного моделювання, що має таку послідовність: обрання теми; опис ситуації у вигляді прикладу, передбачення чотирьох основних елементів дилеми: загальний контекст, знайомство з вибором, що пропонує дилема, наведення аргументів «за» і «проти», пропозиція зробити чіткий вибір у кінці; чітке планування сценарію; розподіл ролей; об'єднання учнів у малі групи і надання їм достатньої інформації; надання часу для вивчення ситуації; організація дискусій у малих групах: надання запитань групам; підведення підсумків після гри.

Особливе місце у навчанні учнів початкової школи, тобто у навчанні молодших школярів, посідає дидактична гра, під якою розуміють цікаву для суб'єкта навчальну діяльність в умовних ситуаціях. За Л. Борзовою, дидактична гра є засобом активізації навчання на всіх етапах уроку. Так, на етапі вивчення нового матеріалу, дослідниця пропонує застосовувати такі ігри, як «Усний діафільм», «Три пропозиції», «З вуст у вуста», «Дерево пізнання», які передбачають отримання молодшими школярами інформації, сприйнятої за допомогою усного викладу, сюжетно-образного оповідання, художнього (картинного) опису, образної характеристики. За допомогою цих самих ігор реалізується також самостійна робота з текстовими матеріалами. Різні види практичних робіт учні виконують в іграх «Творча лабораторія», «Музей» (про зміст яких дають уявлення їх назви). Це і створення історичної карти, і реконструкція окремих історичних документів, і конструювання «музейних експонатів», що відтворюють реалії минулого [16].

На наш погляд, ігрові методи особливої роль відіграють у процесі виховання основ етичної культури молодших школярів. Як відмічає А. Шемшуріна, виховання за допомогою уроків етики важливо створювати як

процес відкриття дитиною самої себе й інших, як пошук, творчість, гру, подорож, постійний діалог зі світом, зіткнення з вічною істиною мудрої думки [73].

Отже, за допомогою гри можна забезпечити формування етичних умінь, зокрема: здійснювати моральний вибір, розв'язувати ситуації етичного характеру, виявляти моральні почуття, формулювати етичні судження й оцінки тощо.

Значний потенціал для забезпечення системи виховання етичної культури учнів має метод драматизації, який розглядаємо як поєднання діалогічного методу й методу гри. Його етичний потенціал виявляється в таких діях, як виконання учнем ролі у придуманій ігровій ситуації; створення образу героя, який жив колись або живе тепер. У дослідженні К. Васильєвої і Н. Козачек [8] пропонується технологія навчання з використанням зазначеного методу. Його застосування передбачає виконання відповідних завдань. Перед читанням тексту необхідно підготувати учнів до правильного його сприйняття: допомогти відтворити в уяві дітей картини життя, розширити їх знання та уявлення з теми, поглибити чуттєвий досвід, повідомити нову інформацію про явища, події. В осмисленні твору можна виділити декілька етапів: розуміння предметної сторони прочитаного твору і осмислення фактичного матеріалу; встановлення причинно-наслідкових відносин між персонажами чи подіями, визначення мотивів поведінки літературних героїв; проникнення в ідейний задум твору, узагальнена оцінка прочитаного. На першому етапі роботи з текстом доцільно використовувати прийоми, що допомагають учням уявити ситуацію, змінні картини, описи, вчинки дійових осіб. До цих прийомів можна віднести драматизацію окремих фраз та епізодів, роботу за конструктивною картинкою чи макетом [8].

Заняття з використанням методу драматизації сприяють зняттю емоційної скруті учнів, невпевненості в собі, активізують здібності, допомагають застосовувати їх життєвий досвід. Метод драматизації сприяє також розвитку моральних почуттів. Діти засвоюють основи культури поведінки на сцені. Для драматизації підходить будь-який розповідний текст. Прочитане речення

демонструється, тобто виконуються описані дії. Якщо в прочитаному тексті є діалог, то під час читання розподіляються ролі.

Поступово до драматизації вводять не одну, а дві та більше дій. Якщо виникають складності під час драматизації, вчитель відповідно до вимови слів виконує необхідні дії сам, а потім їх повторюють діти. Така діяльність передбачає залучення дітей до реального співробітництва, інтелектуального діалогу, гармонізації спілкування, можливості почуватися вільно. Відмічені особливості методу драматизації особливо сприяють формуванню емоційно-почуттєвого мотиваційно-ціннісного компонентів етичної культури, використовуючи елементи моделювання ситуацій з метою формування відносин, способів поведінки і діяльності. Драматизація дозволяє гнучко поєднувати індивідуальну, групову та колективну діяльність, що сприяє оволодінню навичками взаємодії [8].

Вищеописаний навчально-методичний інструментарій може органічно вписуватись у структуру методу проектів. Вивчення наукових джерел (К. Баханов, А. Блохін, В. Гузеєв, Л. Кіпатрик, О. Пехота, Є. Полат, Г. Селевко та інші) дає підстави стверджувати, що метод проектів може бути ефективним засобом виховання основ етичної культури навчання за умови, якщо: проект, у якому сформульована проблема, є особистісно значущим для учня; під час роботи над проектом учень зможе вийти за рамки ситуативних вимог і рольових приписів у процесі навчального пізнання, спираючись на свій власний досвід і збагачуючи його; буде дотриманий комплексний підхід до розробки навчального або виховного проекту, роль учителя є значною на усіх етапах роботи над проектом; створена атмосфера взаємодії, співтворчості і доброзичливості в ході роботи над проектом [4].

Метод проектів, що передбачає організацію «навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування і виконання практичних завдань-проектів», побудований на основі активного включення учнів у процес пізнавальної діяльності. Ключовим аспектом у роботі за проектною системою, зазначає К. Баханов, є виконання проекту – значного за обсягом і складністю завдання, пов'язаного з повсякденним життям у різних його проявах [4, с. 6 – 8].

За характером діяльності учнів виокремлюють чотири види проектів: творчі (продуктивні), споживацькі, проекти розв'язання проблеми, проекти-вправи. К. Баханов відмічає, що на практиці більшою мірою розрізняють проекти за їх результатом: проекти-розповіді, бесіди і доповіді, трудові проекти, проекти ігор, проекти екскурсій [4].

У проектному навчанні склалася певна схема його організації, що передбачає кілька структурних етапів, які відображуються на рівні змісту і форми проведення: обговорення і вибір проекту (конференція, збори); виконання міні-проектів (робота міні-груп); звіт про виконання міні-проектів (групові заняття); захист проекту (підсумкова конференція, загальні збори). Водночас організація проектного навчання потребує спеціальної професійної підготовки педагога [4, с. 6 – 8]. Використання проектної технології навчання, на нашу думку, є доцільним для виховання основ етичної культури учнів 1-4 класів у процесі навчання. Це пов'язано з тим, що ця технологія потребує більш високого рівня абстрактного мислення, навичок самоорганізації, що притаманне для молодших школярів.

Досліджуючи проблему виховання етичної культури учнів початкової школи, доцільно, з нашої точки зору, звернутися до поширеної сьогодні в педагогічній практиці технології критичного мислення, що дає можливість використовувати різноманітний спектр методів, прийомів, організаційних форм. Технологія розвитку критичного мислення, розроблена Міжнародною асоціацією читання університету Північної Айови і коледжів Хобарда і Уільяма Сміта, є системою стратегій і методичних прийомів, призначених для використання в різних предметних галузях, видах і формах роботи.

Ця технологія спрямована на опанування учнями такими вміннями, як: уміння висловлювати думки (усно і письмово) чітко, упевнено і коректно поводитись щодо оточення; уміння виробляти власну думку на основі осмислення різного досвіду, ідей і уявлень; уміння вирішувати проблеми; здатність самостійно займатися своїм навчанням (академічна мобільність); уміння співпрацювати і працювати в групі; здатність вибудовувати конструктивні взаємовідносини з іншими людьми, – сприяють підтвердженню

корисності її використання у процесі виховання етичної культури учнів. Зазначена технологія дає можливість домагатися вміння працювати з інформаційним потоком, що збільшується і постійно оновлюється, у різних галузях знань. Організуючи навчання, слід заохочувати учнів ставити запитання й залучати до рефлексії того, що вони навчилися, дослідження причин і наслідків.

Схема технології критичного мислення містить три фази: 1) актуалізація (вступна частина уроку), що передбачає актуалізацію наявних в учнів знань, їх оцінку, встановлення мети, з'ясування знання і незнання з теми; 2) побудова знань (основна частина уроку), що дає можливість порівнювати очікування учнів з тим, що вивчається; переглядати очікування та висловити нові; 3) консолідація (заклучна частина), яка передбачає з'ясування різних точок зору, рефлексію, підведення підсумків.

З огляду на вищезазначене технологію критичного мислення доцільно використовувати у процесі виховання етичної культури учнів, оскільки вона відповідає завданням дослідження. Наприклад, під час формування когнітивного компонента етичної культури (знання етичних понять, норм і цінностей) на першій фазі можливо використати прийоми «Знаємо – Хочемо дізнатися – дізналися», «Читання в парі – Узагальнення в парі», «Лінія цінностей». У контексті формування емоційно-почуттєвого компонента можна, на наш погляд, застосовувати прийоми «Ходимо навколо – говоримо навколо», «Один залишається – три йдуть» тощо. У процесі формування діяльнісно-регулятивного компонента доцільним буде використання методів «Загальна угода», «Перемішайтеся – замріть – Об'єднайтеся у пари» тощо.

Учені (О. Журба, О. Пометун, В. Шарко та ін.) пропонують різноманітні прийоми розвитку критичного мислення. Так, О. Журба обґрунтовує низку прийомів, що вважає доцільними для застосування в процесі навчання етики. Великий мотиваційний потенціал, на думку дослідниці, має методичний прийом «Припущення на основі запропонованих слів». Суть цього прийому полягає в тому, що «учні роблять спробу припустити, що відбудуватиметься в оповіданні, яке вони читатимуть, на підставі декількох запропонованих слів. Вислухавши

складені учнями оповідання, вчитель пропонує порівняти їх з оповіданням у підручнику. Учні аналізують, що виявилось спільного, а що відмінного у варіантах оповідань» [22, с. 48 – 51; 781].

Прийом «Читаємо та запитуємо» рекомендується для вивчення матеріалу, який учні мають добре зрозуміти та засвоїти. Прийом включає розподіл ролей (оповідач і слухач), на основі яких учні виконують завдання: парне читання, діалог, обговорення проблеми. На етапі рефлексії учні згадують, виявляють, усвідомлюють основні компоненти своєї діяльності на уроці – її зміст, способи, проблеми, шляхи їх вирішення, отримані результати тощо.

«Рефлексія, за О. Журбою, може бути проведена як вправа «Незакінчене речення» (може бути усною чи письмовою). Учні продовжують записані на дошці речення: «На сьогоднішньому уроці я навчився...», «Мені було цікаво дізнатися...», «Сьогодні я замислився над проблемою...» тощо. Водночас застосування технології критичного мислення потребує дотримання певних умов: урахування вчителем вікових та психолого-педагогічних особливостей молодших школярів, чітка організація пізнавальної діяльності учнів на кожному етапі уроку; обов'язкове поєднання індивідуальної, групової й колективної форм організації навчання; створення на уроці атмосфери взаєморозуміння, взаємоповаги, творчого співробітництва» [22, с. 48 – 51].

Отже, технологія критичного мислення є доцільним навчально-методичним інструментарієм для забезпечення запропонованої системи виховання етичної культури, оскільки сприяє формуванню вмінь формулювати етичні судження, робити моральний вибір, приймати рішення, виявленню моральних почуттів, опануванню вміннями рефлексивного мислення і рефлексивної поведінки, що є ознаками сформованості етичної культури, показником внутрішньої регуляції поведінки.

Виховання основ етичної культури молодших школярів сьогодні неможливе без використання інформаційних технологій, які дають можливість активізувати емоційну складову навчального процесу, створюють умови для підвищення мотивації навчання, сприяють забезпеченню цілей навчання (розуміння, аналіз, синтез, оцінювання тощо).

Інформаційні технології навчання дають можливість вчителю візуалізувати процес засвоєння навчального матеріалу учнями. Важливою відмінністю мультимедіа-технології від будь-якої іншої є інтеграція в одному програмному продукті різноманітних видів інформації як традиційних (текст, таблиці, ілюстрації), так і інноваційних, що сьогодні активно розвиваються (мова, музика, анімація, графіка).

Дуже важливим моментом при цьому є паралельна передача аудіо- і візуальної інформації. Отже, ця технологія реалізує новий рівень інтерактивного спілкування людини й комп'ютера, де користувач може переходити від одного об'єкта до іншого, організовувати режим запитань і відповідей. Очевидно, що міру засвоюваності матеріалу можна значно збільшити, якщо увага учнів буде зосереджена на тому, що пояснює викладач, а не на тому, як швидше і точніше відобразити його слова у своїх записах.

Отже, застосування інформаційних технологій в навчальному процесі відкриває додаткові можливості для виховання основ етичної культури учнів через зміст і способи кооперованого навчання.

Висновки до другого розділу

За результатами дослідження виявлено ефективні форми, методи і засоби для виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, а саме:

а) інтегровані та інтерактивні уроки; позаурочні форми навчально-виховної роботи (спецкурси; години спілкування; тощо); організаційні форми навчально-пізнавальної діяльності (групова і колективна робота);

б) методи і технології навчання: інтерактивні (бесіда, дискусія, дебати; дидактичні і рольові ігри, драматизація); проблемно-пошукові і конструктивно-творчі (евристична бесіда, написання твору, есе; підготовка і реалізація навчальних проєктів; тренінг; метод вправ); аналітико-конструктивні (аналіз вербальних і відео-текстів; аналіз і моделювання ситуацій етичного змісту; технології критичного мислення; інформаційно-комунікаційні технології); наочно-демонстраційні (метод візуалізації, демонстрація презентацій,

відеоматеріалів тощо); методи виховного впливу (метод прикладу, переконання, навіювання, створення виховних ситуацій; методи стимулювання тощо);

в) засоби навчання: вербальні (усне слово вчителя, друковані тексти, дидактичні матеріали тощо); наочні (ілюстрації, малюнки, схеми тощо); технічні (відеопроєктор, комп'ютер, екран); цифрові (відеоматеріали; слайд-презентації; онлайн-тексти).

Виявлено і обґрунтовано педагогічні умови виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі початкової школи:

- ❖ забезпечення системної організації виховання етичної культури учнів початкової школи в освітньому процесі, у якому пріоритет має надаватися вихованню;
- ❖ поглиблення етичної спрямованості змісту шкільних предметів, створення в процесі навчання сприятливого освітнього середовища;
- ❖ опора на життєво-етичний досвід учнів та набуття нового досвіду в процесі навчально-пізнавальної діяльності, стимулювання в учнів прагнення дотримуватися норм етичної поведінки; побудова учнями індивідуальної траєкторії оволодіння етичною культурою;
- ❖ підготовка вчителів до виховання етичної культури молодших школярів.

Результати проведеного дослідження дали підстави для висновку про те, що виховання етичної культури молодших школярів в освітньому процесі потребує системної організації та належного навчально-методичного забезпечення для формування в учнів початкової школи етичної культури.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні доведено актуальність цілеспрямованого виховання основ етичної культури молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, у зв'язку з необхідністю виховання громадян нової генерації, духовно багатих, здатних долати кризові ситуації і піднімати країну на рівень сталого розвитку, що, у свою чергу, вимагає виховання в молодого покоління моральної спрямованості, моральної стійкості, особистої відповідальності за долю суспільства.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури вивчення основ етичної культури молодшого школяра: розкрито її витoki, сутність та зміст; з'ясовано, що становлення ідей виховання етичної культури особистості в Україні відбувалось, передусім, під впливом християнської моралі, що відображувалося в літературних джерелах, ідей народної педагогіки, козацької педагогічної моралі.

Науково обґрунтовано теорію розв'язання проблеми виховання основ етичної культури молодших школярів, в основу якої закладено положення про те, що становлення і розвиток школяра як морально-духовної, соціально зрілої особистості перебуває в безперервному динамічному взаємозв'язку його навчання і виховання, і тому вимагає забезпечення виховуючого характеру навчання, що, у свою чергу, потребує наповнення його відповідним змістом, відбору відповідних методів та організаційних форм. Етична культура являє собою аналіз специфічних етичних характеристик на цілісну структуру особистості, тому для забезпечення оволодіння учнем етичною культурою під час навчання необхідно створити сприятливе навчальне середовище, спрямоване на забезпечення морально-етичного виховання і розвитку кожного учня, свободу вибору, активну позицію школяра як суб'єкта діяльності і спілкування, що сприяє усвідомленню ним сенсу життя, наповненню його ціннісним змістом.

Процес виховання основ етичної культури учнів початкової школи повинен мати цілісний характер, що забезпечується єдністю її змістових, функціональних і особистісних компонентів, орієнтованих на виховання в учнів моральної свідомості, морально-цінних особистісних якостей, готовності до етичної поведінки на основі гуманістичних ціннісних орієнтацій, здійснення морального вибору в ситуації невизначеності.

Етична культура являє собою систему динамічних характеристик моральної детермінації поведінки людини як суб'єкта розвитку і саморозвитку, яка формує певне бачення системи моральних відносин як сукупності залежностей і зв'язків, які виникають у людей у процесі їхньої моральної діяльності й надає можливість використовувати філософсько-етичну методологію в усіх видах діяльності. Тож етичну культуру учнів початкової

школи розкрито як динамічне системне особистісне утворення, що включає сукупність моральних цінностей, морально-етичних суджень, оцінок і самооцінок, моральних почуттів, морально-етичних знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують поведінку й діяльність учня відповідно до моральних норм, прийнятих у суспільстві.

Аналіз різних підходів до визначення суті етичної культури дає підстави для висновку, що етична культура майже завжди виявляється синтезом практично-духовного змісту духовної культури в її гуманістичному аспекті й теоретичного осмислення підстав культури у формі філософсько-етичної рефлексії.

Структуру етичної культури учнів початкової школи представлено у вигляді взаємопов'язаних компонентів: мотиваційно-ціннісного, емоційно-почуттєвого, когнітивно-настановчого, діяльнісно-регулятивного, особистісно-рефлексивного, кожний з яких характеризується певним змістом і виконує конкретні функції.

Результати проведеного дослідження дали підстави для висновку про те, що виховання основ етичної культури учнів початкової школи у процесі навчання потребує системної організації.

За результатами дослідження обґрунтовано ефективні форми, методи і засоби для виховання етичної культури молодших школярів у процесі навчання в початковій школі, а саме:

а) інтегровані та інтерактивні уроки; позаурочні форми навчально-виховної роботи (спецкурси; години спілкування тощо); організаційні форми навчально-пізнавальної діяльності (групова і колективна робота);

б) методи і технології навчання: інтерактивні (бесіда, дискусія, дебати; дидактичні і рольові ігри, драматизація); проблемно-пошукові і творчі (евристична бесіда, написання твору, есе; підготовка і реалізація навчальних проєктів; метод вправ); аналітико-конструктивні (аналіз вербальних і відео-текстів; аналіз і моделювання ситуацій етичного змісту; технології критичного мислення; інформаційно-комунікаційні технології); наочно-демонстраційні (метод візуалізації, демонстрація презентацій, відеоматеріалів тощо); методи

виховного впливу (метод прикладу, переконання, навіювання, створення виховних ситуацій; методи стимулювання і корекції поведінки);

в) засоби навчання: вербальні (усне слово вчителя, друковані тексти, дидактичні матеріали тощо); наочні (ілюстрації, малюнки, схеми тощо); технічні (відеопроєктор, комп'ютер, екран); цифрові (відеоматеріали; слайд-презентації; онлайн-тексти).

Уточнено критерії та показники рівнів виховання етичної культури молодших школярів: мотиваційно-аксіологічний (сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей; характер ставлення до навколишнього світу, інших людей, до власного «Я»); емоційно-чуттєвий (виявлення позитивних емоцій і моральних почуттів, сформованість їх культури), світоглядно-когнітивний (знання морально-етичних категорій, норм і правил поведінки); поведінково-діяльнісний (уміння вчиняти в процесі різних видів діяльності відповідно до етичних норм, характер виявлення моральних якостей у поведінці); рефлексивно-корекційний (прагнення до рефлексивно-оцінної діяльності й здійснення самокорекції власної поведінки, адекватність самооцінки).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Водночас дослідження дозволило визначити перспективні напрями подальшої розробки проблеми виховання етичної культури учнів початкової школи: розробка педагогічних умов формування етичної культури учнів початкової школи у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. А. (2008) *Школа жизни: трактат о начальной ступени образования, основанного на принципах гуманно-личностной педагогики*. М.: ООО „Издательский Дом Шалвы Амонашвили”, 80 с.
2. Аристотель (2002) *Никомахова етика* [пер. В. Ставнюк]. К.: Аквілон-Плюс, 480 с.
3. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В., Бакштановский В. И. (2001) *Эпос. Этика: энциклопедический словарь* [под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова]. М.: Гардарики, 671 с.
4. Баханов К. О. (2014) *Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі : монографія*. Запоріжжя : Просвіта, 327 с.
5. Бех І. Д., Ганнусенко Н. І., Чорна К.І. (2015) Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів. До факультативного курсу „Основи гуманістичної моралі”. *Шкільний світ. № 45 (317)*. С.4-11.
6. Бех І. Д. (2008) Сучасне виховання: інноваційні горизонти. *Завуч. №22 (352)*. С. 4-33.
7. Библер В. С. (2007) *На гранях логики культуры*. Книга избранных очерков. М.: Русское феноменологическое общество, 440 с.
8. Васильєва К. І., Козачек Н. О. *Роль драматизації як засобу вдосконалення розуміння змісту тексту дітьми з вадами слуху* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/SND/Pedagogica/5_vasil_eva%20ei.doc.htm.
9. Васянович Г. П., Черніков П. І. (2004) *Етнопедогогіка і морально-етичне виховання учнів*. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 22 с.
10. Васянович Г. П. (2005) *Педагогічна етика: навчально-методичний посібник*. Львів: Норма, 344 с.
11. *Виховання моральності підростаючого покоління: наук.-метод. посіб.* / [К. І. Чорна, В. О. Білоусова, В. А. Киричок та ін.]. К.: Богдана, 2015. 288с.

12. Выготский Л. С. (1993) *Собрание сочинений*: в 6 т. М.: Педагогика, Т. 3. 368 с.
13. Гаврилова Е. Д. (2012) *Дидактические игры как средство развития креативного мышления учащихся*. К., 155 с.
14. Голик Н. В. (2002) *Этическое в культуре: монография*. К., 356 с.
15. Гончаренко С. (1997) *Український педагогічний словник*. К.: Либідь, 376 с.
16. Грибик Т. А. *Інтерактивні форми і методи викладання української мови та літератури (теоретичні засади)*. Впровадження інтерактивних технологій на уроках української літератури. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ito.vspu.net/SAIT/inst_kaf/kafedru/matem_fizuka_tex_osv/WWW/Pra kt_IT/PIDSUMOK/2009_2010/Grypa/vituka/web-stor/inform/statti/Gribik).
17. Гуменникова Т. Р. (2005) *Формирование первооснов нравственной культуры у младших школьников во внеурочной деятельности*. К., 212 с.
18. Гусейнов А. А. (2011) *Этика и мораль в современном мире. (Вступительные заметки к теме конференции)*. *Вестник Московского университета. № 1*. С. 18-26. (Серия 7: Философия).
19. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : станом на 23 листопада 2018 р. / Кабінет міністрів України. *Офіційний вісник України. 2018. № 65*. С. 22-89.
20. *Этика: навчальний посібник* / [В. О. Лозовий, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.]. К.: Юрінком Інтер, 2002. 224 с.
21. Журба К. О., Киричок В. А. (2007) *Етична культура педагога*. *Педагогічна газета. № 9(158)*. С. 3.
22. Журба К. О. (2007) *Честь і гідність*. *Класний керівник. № 9*. С. 2-4.
23. Загвязинский В. И. (2005) *Об усилении целостности процесса обучения. Об усилении целостности процесса обучения в вузе*. *Вестник высш.школы. № 9*. С.30-34.
24. Зюзина Т. А. *Освоение нравственной культуры старшеклассниками в условиях клубного объединения*. Одесса, 1992. 238 с.

25. Зязюн І. А. (2008) Педагогічне достоїнство морально-етичних цінностей тріади „Істина – Добро – Краса”. Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя: *зб. матеріалів Всеукр. Наук.-метод. Конф. 15-16 травня 2008 р., (м. Київ) / [ред. В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа та ін.]*; Київ. Міський університет ім. Б.Д.Грінченка. К., С. 12-16.
26. Иванов В. П. (2007) *Человеческая деятельность – познание – искусство*. К.: Наукова думка, 252 с.
27. Ильева И. А. (2011) *Культура общения: Опыт философско-методологического анализа*. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 480 с.
28. *Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: метод посібник / [автори-укладачі О. Пометун, Л. Пироженко]*. К.: А.П.Н., 2012. 136с.
29. Каган М. С. (2006) *Философия культуры*. СПб.: Петрополис, 415 с.
30. Кармин А. (2002) *Культурология: культура социальных отношений*. СПб.: Лань, 360 с. (Серия „Мир культуры истории и философии”).
31. Киричок В. А. (2014) Гуманне ставлення до дитини: методичний посібник [для вчителів]. К.: Інфодрук, 132 с.
32. Коберник І. О. (2011) Розв'язування моральних задач як інноваційний метод виховання. *Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: [зб. наук. праць / ред. І. Д. Бех та ін.]*. К.: Інститут проблем виховання, Кн. II. С. 13-19.
33. Кондрашов В. А. Понятие этической культуры : методологический аспект. *Журнал «Самиздат»*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://samlib.ru/k/kondrashow_w_a/ocherk20.shtml
34. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти / *Інформаційний бюлетень управління освіти. Івано-Франківськ, 1996. № 6. 45 с.*
35. Концепція національного виховання. *Інформаційний збірник Міносвіти України. К.: Освіта, 1999. 25 с.*
36. Корніяка О. М. (1996) Особистісна культура спілкування як важливий чинник учіння. *Українська психологія: сучасний потенціал: матеріали*

Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.): в 3-х т. – К.: Вид-во ДОК-К, Т. II. С. 21-30.

37. Костюк Г. С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. К. : Рад.школа, 1999. 612 с.

38. Краевский В. В. (2006) *Методология педагогики : новый этап ; [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. В. Краевский, Е. В. Бережнова*. М.: Издательский центр «Академия», 400 с.

39. Леонтьев А. Н. (2004) *Деятельность. Сознание. Личность*. М. : Политиздат, 352 с.

40. Лозова В. І. (2012) *Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів*. Харків : «ОВС», 400 с.

41. Малахов В. А. (2004) *Етика: курс лекцій: [навчальний посібник]*. К.: Либідь, 384 с.

42. Москалёва Л. Ю. (2008) Углубление познаний в сфере морально-этической культуры как компонент профессиональной подготовки будущего учителя. *Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания»*. № 1. Дек. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.grani.vspu.ru

43. Мунье Э. (2009) *Манифест*. М.: Республика, 559 с.

44. Найдич М. Н. (1995) Игры на уроках истории. *Начальная школа. №1*. С. 46-50.

45. Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Ковганич Г. Г (2017) *Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі: [навчальний практико-зорієнтований навчальний посібник]*. Х.: Видавництво „Точка”, 192 с.

46. Пиаже Ж. (1999) *Теория Пиаже. Теория стадий*. История зарубежной психологии. 30-е.- 60-е годы XX века / [ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. М. : Изд-во Моск. ун-та, 235с.

47. Платон *Диалоги*; пер. с древнегреческого. М.: Мысль, 1996. 607 с.

48. Платонов К. К. (2009) *Структура и развитие личности*. М. : Наука, 255 с.

49. Полякова Г. Б. (2004) *Нравственная культура в аксиологическом пространстве современной школы*. К, 152 с.

50. Разин В. (2011) О возможностях научного обоснования морали. *Вестник Московского университета. № 1*. С. 48-61. (Серия 7: „Философия”).
51. Рубинштейн С. Л. (1997) *Бытие и сознание*. М.: Изд-во АН СССР, 328 с.
52. Савченко О. Я. (2007) *Виховний потенціал початкової освіти*. К.: СПД „Цудзинович Т. І.”, 204 с.
53. Сагач Г. (2006) Етична культура ділової комунікації. *Вибрані твори: в 5 т.* Рівне: ПП ДМ., Т. 3: Ділова риторика: „Добрословіє”. С. 43-53.
54. Сковорода Г. (1993) *Повне зібрання творів: у 2 т.* ред. В. І. Шинкарук та ін. К.: Наукова думка, Т. 1. 531 с.
55. Сосипатова Н. В. *Игры на уроках литературы* [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.openclass.ru/wiki-pages/47770>.
56. Субботский Е. В. (1999) *Стиль общения как способ формирования личности ребенка. Психолого-педагогические проблемы общения* / [А. А. Бодалев]. М., С. 137-152.
57. Суворова Н. (2000) Интерактивное обучение: новые подходы. *Учитель. № 1*. С. 26-28.
58. Суська О. О. (1996) Духовний розвиток особистості: психологічні аспекти комунікації. *Матеріали Четвертих Костюківських читань* [„Українська психологія: сучасний потенціал”], (25 вересня 1996 р.): в 3 т. – К.: Вид-во ДОК-К., Т. III. С. 165 – 171
59. Сухомлинська О. (2001) Непочута промова про цінності [Цінності виховання]. *Управління освітою.. № 20*. С. 3.
60. Сухомлинський В. О. (1998) *Народження добра. Вибрані твори: в 5 т.* К.: Радянська школа,. Т. 5. С. 367– 375/
61. Сыкало А. А. (2011) *Формирование этической культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза*. Коломна, 220 с.
62. Тонконог О. М. *Новітні технології як засіб проведення сучасного уроку світової літератури*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://tonkonog.com.ua/content/novitni-tehnologiyi-yak-zasib-provedennya-suchasnogo-uroku-svitovoyi-literaturi>

63. Троцко Г. В., Денисенко А. О. (2007) *Організація виховної роботи кураторів у вищому педагогічному навчальному закладі* : в 3 ч. Ч. 2 : Моніторинг якості виховної роботи куратора у вищому педагогічному навчальному закладі : метод. рек. Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 68 с.
64. Фок А. В. (2006) *Формирование нравственных отношений школьников младшего возраста в игровой деятельности (в условиях групп продленного дня): монография*. К., 129 с.
65. Фоменко С. Л. (2005) Мониторинг профессионального становления членов педагогического коллектива. *Педагогика*. № 5. С. 59-63.
66. Фрейджер Р., Фейдимен Д.; Роджерс К., Маслоу А., Мей Р. (2007) *Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология*. СПб.: Прайм-Еврознак, 221 с.
67. Фридман Л. М., Кулагина И. Ю. (2009) *Психологический справочник учителя*. 2-е издание, дополненное и переработанное. Москва : Совершенство, 432 с.
68. Фромм Э. (2009) *Психоанализ и этика*. М.: ООО „Издательство АСТ-ЛТД”, 568 с.
69. Хоружа Л. Л. (2013) *Этична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: [монографія]*. К.: Преса України, 319 с.
70. Хуторской А. В. (2007) *Современная дидактика* : учебное пособие. 2-е изд., перераб. М. : Высшая школа, 639 с. С. 368.
71. Шарко В. Д. (2006) *Сучасний урок: технологічний аспект : посібник для вчителів і студентів*. К., 220 с.
72. Шемшурина А. И. Критерии нравственного движения личности. *Народное образование*. 2000. № 9-10. С. 69.
73. Шемшурина А. И. (2008) *Этическая грамматика в начальных классах. В помощь учителю*. М.: Школа-Пресс, Ч. 2. 96 с.
74. Щуркова Н. Е. (2000) *Этика школьной жизни*. М.: Педагогическое общество России, 48 с.
75. *Этика: [учебник]* / [ред. А. А. Гусейнова, Е. Л. Дубко]. М.:Гардарики, 2006. 496 с.

76. Юм Д. (2005) *Исследование о человеческом разумении*. М.: Прогресс, 405 с.
77. Ягупов В. В. (2012) *Педагогіка: [навчальний посібник]*. К.: Либідь, 560 с.
78. Яковенко І. П. (2006) Подорож до країни Доброти і Ввічливості. *Розкажіть онуку. № 19-20*. С. 112-113.

Додатки

Додаток А

Виховна година „Подорож у країну Ввічливості”

Мета. Вчити ввічливому спілкуванню з ровесниками, дорослими. Розширити словниковий запас дітей словами ввічливості, узагальнити знання учнів про правила поведінки вдома, в школі, в громадських місцях.

Обладнання: „Детка” – 12 заповідей П. Іванова, музичний супровід, словник чемної людини, конверти з завданнями.

Хід свята

ВЕДУЧА

- Діти, сьогодні вас чекає подорож у країну Ввічливості і Доброти. Ввічливими люди не народжуються, а стають, опанувавши знання і правила хорошого тону. Ввічливість це шанобливість, доброзичливість, прагнення не завдавати неприємності іншим, готовність своєчасно прийти на допомогу іншій людині.

Ми отримали листа від професора Будь ласки з картою країни Ввічливості і Доброти. Чи бажаєте ви помандрувати до цієї країни? Як же туди дістатися? Про це ми дізнаємось з листа професора:

„Любі діти! Шлях у мою країну буде нелегким. Його треба подолати, підтримуючи один одного. Сподіваюсь ви зможете одержати ключ від країни Ввічливості. На кожній зупинці ви будете отримувати частини ключа (якщо правильно виконаєте завдання), які зможете в кінці скласти у ключ від країни Ввічливості і Доброти”.

Отже, друзі вирушаємо у подорож!

І зупинка „Вітайся з усіма – це твоє здоров’я”

- Вітання бувають різні. Люди вітають один одного за допомогою слів, жестів. Говорячи „доброго ранку”, „здрасуйте”, людина бажає добра іншим людям. Але багато залежить від того як ви привітаєтесь.

Один хлопчик скаржився, що з цим здоровканням у нього самі неприємності.

- Я, - каже, - вже скоро нервовим стану від цього. Я на вулиці тільки й кручу головою, щоб когось із знайомих не пропустити. Як побачу – „здрасьте” кричу, а мені ще дорікають: „Який ти, Сашко, некультурний”.

- А як взагалі можна привітатись? (Доброго ранку, доброго дня, здрастуйте). І щоб в голосі нашому чулась доброта.

- Чи можна при зустрічі говорити „привіт”?

Можна, але лише своїм друзям.

- А як вітаються на відстані?

Потрібно поклонитись чи махнути рукою.

- Хто повинен привітатись першим при зустрічі з дорослими ?

- Існує давній звичай знімати шапку, коли входимо до приміщення. Що він означає?

Він означає, що прийшли ми з миром.

- А що означає, звичай знімати рукавиці, коли вітаємось?

Це означає, що в руці у нас немає зброї, що ми прийшли з миром і добром.

- Дуже важливо дарувати людям посмішку при вітанні. Молодці діти!
Мандруємо далі.

Звучить пісня „Посмішка” В. Шаїнського.

II зупинка „Містечко вихованих людей”

- О! Та тут побував хуліган. Він змінив правила поведінки жителів міста і життя зіпсувалось, усе тепер переплуталось. Діти давайте допоможемо виправити помилки:

Чемний хлопчик завжди смикає дівчаток за коси.

Ввічливі діти ніколи не поступаються місцем старшим.

Виховані діти обгортку від цукерки викидають на тротуар.

Усі діти переходять вулицю на червоне світло світлофора.

Виховані діти завжди лазять по деревах.

Дівчатка витирають руки об сукню. /Діти виправляють помилки/.

- А хто може з вас чув слово „миłosердя”? Як ви думаєте, що воно означає?
Милосердна людина – чуйна людина. Запам'ятайте, щоб люди вас поважали, слухали, потрібно дотримуватись золотого правила:

Відноситись до людей треба так, як би ви хотіли, щоб ставились до вас.

Потрібно поважати людей, любити все живе, що вас оточує, берегти природу.

Звучить пісня В. Шаїнського „Не дразніть собак”.

УЧЕНЬ :

Йтиму садом, полем, а чи лугом,
Буду я природі добрим другом,
Не столочу навіть і трави, я скажу їй
„Довго ще живи”.

Коли лісом буду я іти,
посію зерна доброти,
дереву і пташці,
Теж побажаю,

Щоб віки жили у мирі й щасті!

III зупинка „Несподівана зустріч”

– Отже, мандруємо далі. Будьте обережні, адже трапляються випадки, коли під час мандрівки можна зустріти несподівано розбійників, хуліганів.

(З'являється Шапокляк)

ШАПОКЛЯК

– О, куди це ви зібрались? *(Ведуча пояснює їй)*.

– Та що ви ? Навіщо це вам? Залишайтесь зі мною. *(Діти відмовляються)*.

– Ну добре, тоді я вам деякі поради, які вам знадобляться:

- Ніколи не мийте руки, шию, вуха, обличчя – вони знову стануть брудними.
- Стригтися теж необов'язково, бо як постарієш, голова облісіє.
- Вранці не обов'язково зав'язувати шнурки на черевиках, бо вони протягом дня порозв'язуються.

ВЕДУЧА

- Діти, вам сподобались такі поради? Хіба можна ними користуватись?

ШАПОКЛЯК

- Що, не хочете таких порад? Ну тоді слухайте ось такі:

- *Якщо товариш запросив тебе на день народження, подарунок залиши удома, він тобі самому знадобиться.*
- *Ні з ким у гостях не розмовляй, тільки вибирай собі найсмачніше.*
- *Дівчаткам треба завжди ставити підніжку, лупцювати, показувати язика.*
- *Якщо твій товариш упав покажи на нього пальцем і голосно засмійся.*

ВЕДУЧА

- Це справді хуліганські поради. Нам з тобою, Шапокляк, не по дорозі, Діти, нам треба довести, що ми їй не друзі.

Давайте ми створимо разом правила, які використовує вихована людина.

- Не поспішай першим сісти за стіл.
- Не розмовляй під час їжі.
- Не перебивай того, хто говорить.
- Не показуй пальцями на інших.
- Не забудь зняти шапку, коли заходиш до приміщення.
- Поступайся місцем людям похилого віку.
- Не забудь вибачитись, якщо ти когось штовхнув.

ШАПОКЛЯК

- Добре, добре, я зрозуміла, що ви хороші діти. Мені соромно, не буду вас більше затримувати.

IV зупинка „Світлофор ввічливості”

- Діти, наступна зупинка – „Семафор ввічливості”. Зараз залежить від вас: чи будемо ми рухатись далі. Червоний колір – заборонено, зелений – дозволено.

- Я зачитаю речення, а ви повинні показати карткою, коли правильно поведуться діти, а коли – ні. Якщо правильно – піднімаєте зелену картку (З.), якщо ні – червону(Ч.).

- *Дайте мені хлібину, - звертається хлопчик у магазині до продавця. (Ч.)*
- *Вибачте, будь ласка, я штовхнула вас ненавмисне, - каже дівчинка в автобусі. (З.)*
- *Покличте до телефону Марину. (Ч.)*
- *Я трохи порвала цю книгу, підклейте її самі, - каже дівчинка до бібліотекаря. (Ч.)*
- *Люба бабуся! Я із задоволенням тобі допоможу. (З.)*

ВЕДУЧА

- Молодці! ви добре справились із завданням. Семафор показує зелене світло і ми вирушаємо далі.

V зупинка „Королеви Чистоти”

КОРОЛЕВА

- Доброго дня. Я королева Чистоти. Я люблю в усьому порядок, охайність. Цікаво, чи всі ви привчені до порядку? Чи знаєте, як тримати свої речі чистими, Як потрібно поводитись ?

- Давайте пограємо в гру „Так чи ні”:

Перед їжею треба мити руки.

Вранці я не вмиваюсь.

Мої черевики чистить мама.

Вранці швидко прибираю своє ліжко.

Завжди обгортаю підручники.

Постійно відриваю гудзики.

Забуваю причесатися.

Завжди човгаю ногами.

Постійно чищу зуби.

КОРОЛЕВА

- Я дуже рада, що такі гарні, охайні діти стануть жителями Країни Ввічливості і Доброти. Бажаю успіхів у вашій подорожі!

VI зупинка „Скринька народної мудрості”

Робота в групах. *Скласти прислів'я зі слів на картках у конвертах, пояснити значення.*

Ввічливих і лагідних скрізь шанують.

Не радій чужому горю.

Бджола мала, а й та працює.

Слова щирого вітання дорожчі за частування.

Що хата має, тим і приймає.

VII зупинка „Словник чемної людини”

- Діти, давайте пригадаємо, які ввічливі слова сьогодні прозвучали. Всі ці слова ми запишемо у словничок, який буде зберігатись у нас у класі, а ви, сподіваюсь, будете завжди користуватись ним.

- Якими ви б хотіли вирости?

- Молодці, діти, ви здолали перешкоди, пройшли складний шлях, не піддалися на вмовляння Шапокляк, витримали екзамен Королеви Чистоти і тепер ви жителі цієї країни. Це значить що ви всі отримуете звання ввічливих, вихованих, добрих, охайних. Сподіваюсь, що в майбутньому ви залишитесь такими. Хай вам щастить!

Виховна година „Наші менші друзі”

Мета: ознайомити дітей з поняттям добра і зла, ласки, байдужості, жорстокості; формувати моральні уявлення в почуття; розвивати духовно-моральне мислення; сприяти вихованню бажання творити добро, співчуття до безпритульних; засуджувати жорстоких, байдужих.

Обладнання: книга Ю. Куклачова „Коти і собаки – мої друзі” із серії „Школа доброти”, мелодії до пісень „Пропала собака” (сл. Ламма А., муз. Шаїнського В.0), „Люсі” (муз. і сл. О. Газманова)

Хід заняття

I. Організація класу.

Врятує світ краса –
Завжди так говорили
Тепер врятує світ лиш доброта,
Бо однієї вже краси занадто мало.
Бо стільки всюди зла – людина вже не та...
Тож, люди на Землі!
Спішіть добро творити,
Щоб нам не згинуту у морі зла.
Щоб кожен міг серед краси прожити
У царстві справедливості й добра.

II. Мотивація навчальної діяльності. Оголошення теми і мети заняття.

- Сьогодні ми поговоримо про наших маленьких друзів, що живуть поруч з нами. Зверніть увагу на вислів Антуана Де Сент-Екзюпері, записаний на дошці.

Ми відповідальні за тих, кого приручили.

- Як ви гадаєте, що він означає?
- У кого з вас удома живе котик чи собачка?

III. Сприймання навчально-виховного матеріалу.

1. Читання вірша І. Січовика „Приблуда”

Біля мого дому	Там грибів багато
Вже четвертий день	Швидко відшукав.
Песик незнайомий	Тільки ж ... заблукав.
Все стояв, як пень.	Сів на пень, сумую,
Я гукнув сердито:	Сльози на очах.

- Геть іди, жебрак! -	Раптом – що це? Чую –
Зізнаюсь: терпіти	Виє хтось в куцах.
Я не міг собак.	Придивився, бачу
Пес відчув провину	Цуценя сумне ...
І в куці поліз,	Ледь живе, одначе
Я ж узяв корзину	Потягло мене...
І подався в ліс.	Ну й життя чудесне,

Гарно як навкруг!

З того часу песик

Мій найкращий друг!

- Як раніше хлопчик ставився до собак?
- Що змінило поведінку хлопчика?
- Що показав хлопчику песик своєю поведінкою?
- Чого вчить нас цей вірш?
- Яких тварин називають безпритульними?
- Який вигляд має безпритульна тварина?
- Поміркуйте, як можна допомогти безпритульним котам і собакам?

2. Розповідь учителя

- Хто з вас був у театрі котів або бачив по телевізору виступ всесвітньовідомого артиста, клоуна Юрія Куклачова?

- Театр знаменитий тим, що у ньому коти виступають разом із собаками. Юрій Куклачов написав серію книг „Школа доброти”. У них можна прочитати захоплюючі історії про котів і собак, потрапити в таємничий світ природи, де тварини і люди відчують один одного.

3. Читання уривку із книги Ю. Куклачова „Школа доброти”

Кішка у сім’ї визначає для себе головного і всю вірність дарує тільки одній людині. Собака також вибирає свого вожака-лідера, наслідуює його у всьому: може також сутулитися, шкандибати, ходити ледве лапи сунути або ж бути легким і швидким як господар. І коли настає час прогулянки, легко дізнатися, що собака іде зі своїм головним другом. Вона віддано дивиться йому в очі і всім своїм виглядом виказує, що вони в цьому світі єдині.

Ви вирішили завести собаку, дайте відповідь на основне питання: чи вистачить у вас сили волі, витримки, щоб два рази в день у дощ і в холод, і у відлигу, у спеку і мороз виходити зі своїм другом надвір. Чи не додасте ви батькам і ще одну турботу – вигулювати собаку. Це головна причина, чому батьки нерідко проти собаки вдома.

Повірте, гуляти з собакою – це справжнє задоволення. Головне виховується сила волі, а воля – саме життя. Щоранку ти будеш відчувати, як твоя

сила волі загартовується і ти стаєш сильнішим духом, тому що сам переборов у собі страшну хворобу людини – лінощі. І в цьому тобі допоміг твій вірний друг.

Коли ти будеш повертатися додому, песик влаштує справжній концерт. Споглядаючи радість свого друга, ти посміхнешся і відчуєш, що комусь ти дуже-дуже потрібен.

4. Розгляд ілюстрацій „Професії собак і котів”.

Собака – вірний друг людини, завжди прийде на допомогу. Проте, у собак є і своя професія: собака-пожежник, собака на службі в міліції, собаки - охоронці, поводити, митники, рятувальники у воді та в горах, під час надзвичайних ситуацій, пастухи, мисливці і просто компаньйони для самотніх людей.

А які професії, на вашу думку, є у котів? (артисти, лікарі, ...)

5. Довідкове бюро

- У багатьох країнах люди вшановують собак за їхню допомогу. Сьогодні нам діти з „довідкового бюро” підготували цікавий матеріал про те, де встановлені пам'ятники собакам.

- м. Іжевськ (Росія) – пам'ятник собаці-космонавту „Звездочке”, яка знаходилася на борту п'ятого за рахунком космічного корабля-супутника, виведеного на навколосеземну орбіту 25 березня 1965 року.
- м. Санкт-Петербург (Росія) – у 1935 році на території Інституту експериментальної медицини був відкритий „Пам'ятник собаці”, у подяку за безкорисливе і віддане служіння науці на благо всього людства.
- м. Тольятті (Росія) – поставили пам'ятник собаці Вірному. Сім років з дня трагедії, в якій загинули молоді господарі, надіючись на їх повернення, в любу погоду щороку чекав їх на обочині.
- Японія – пам'ятник собаці Хачико, який вразив всіх жителів країни своєю відданістю. Дев'ять років щоденно ходив на вокзал і чекав свого раптово захворівшого, а потім померлого господаря.
- м. Париж (Франція) – на річці Сені споруджений пам'ятник знаменитому сенбернару Баррі, який рятував у Альпах 40 чоловік.
- м. Нью-Йорк (США) – у Центральному парку споруджений пам'ятник їздовій собаці-вожаку Болто, який вночі в сніжний буран, в 50-градусний мороз, доставив в місто Ном на Алясці протидифтерійну сировотку, що дозволило попередити епідемію дифтерії серед дітей Ном.
- м. Джура (Аляска) – пам'ятник бультер'єру Петсі Ен, глухому псу, який вмів розрізняти гудки теплоходів і завжди приходив зустрічати моряків.
 - Як ви думаєте, які риси характеру у вас могли виховати ці собаки?
 - Вірність, відданість – Вірний, Хачико, Петсі Ен.

Сміливість, доброта, відповідальність, безстрашність, благородство – „Звездочка”, Баррі, Болто.

6. Групова робота

Завдання для І групи

Уявіть, що ви самотня безпритульна тваринка. Як би ви себе почували?

З якими словами могли звернутися до людей?

Завдання для II групи

Уявіть себе домашньою тваринкою, яку ображає її господар. Які почуття у вас виникають? Що ви можете порадити людям, які знущуються над тваринами?

Завдання для III групи

Візьміть аркуш паперу розділіть навпіл. Напишіть у першій колонці позитивні моменти, коли вдома є кіт чи собака, у другій – негативні. Визначте яких більше.

Завдання для IV групи

Складіть пам'ятку поведінки з домашніми тваринами.

7. Вивчаємо мову котів і собак.

- Пригадайте, будь ласка, як спілкуються з нами та між собою коти і собаки.
- *При зустрічі з вами кіт треться об ноги, собака виляє хвостом намагається підскочити і лизнути вас по обличчю - ... (раді вас бачити).*
- *Собака скрутився в клубочок, а кіт лежить і мурчить - ... (все добре).*
- *Хвіст у кота різко хитається в сторони, а собака гарчить - ... (попередження про те, що вони зляться).*
- *У собаки і кота хвіст притиснутий до низу, а вуха до голови - ... (злякані).*

8. Незакінчені речення

Добра людина – це ...

Переживати за домашніх улюбленців означає...

Я поважаю себе, якщо я ...

Я буду почувати себе щасливим, якщо ...

9. Читання української народної казки „Кому ліпше: псові чи котіві”

- У народі кажуть „Живуть як кіт із собакою”. Як ви думаєте, що це означає?
- Послухайте українську народну казочку.

Раз зійшлися пес із котом і почали обидва скаржитися, що їм недобре жити на світі. Пес каже котіві: „Тобі ще так-сяк, побіжиш, куди схочеш, а мене прив'яжуть на ланцюг – та й гавкай”. А кіт каже псові: „Тобі ліпше, тебе прив'яжуть – ти лиш гавкаєш, а я маю цілу ніч миші ловити”. Один каже: „Тобі ліпше”, а другий каже „Тобі ліпше”. Та посварилися. З того часу ще й тепер ненавидять одне одного.

Проте, дружба може бути між котом і собакою. Чи знаєте ви випадки дружби kota і собаки.

- Пригадайте у яких казках та мультфільмах можна зустріти дружбу між собаками і котами („Чарівний перстень”, „Кіт і Пес”, „Ріпка”).

10. Читання вірша П. Воронька „Друзьки”

Кіт з Рябком були друзьки.

Котик нишком у собаки

Брав щоразу м'ясо, сало,

Бо котові завжди мало.

А Рябко зітхав у тузі:

„Хай бере, на те ми й друзі”

Діти, ви скажіть мені:

Кіт був друг Рябкові ?...

- *Чому не можна назвати kota другом Рябка?*

11. „Буду журналістом”

Проведіть інтерв'ю серед учнів класу.

- У кого дома живе кіт чи собака?
- Які клички у цих тварин?
- Який характер у вашого друга?
- Що найбільше любляють ваші чотирилапі друзі?
- Як ви піклуєтеся про них?
- Які риси характеру ви виховуєте у себе поруч із своїми улюбленцями?

12. Читання новоасірійської притчі „Про справжню дружбу” з наступним аналізом.

Жив-був чоловік, у нього був собака – вірний сторож будинку і саду. Але прийшов час, пес постарів, і тоді чоловік сказав собі: „Для чого мені такий старий собака? Піду й утоплю його”. Він відв'язав човен, посадив у нього собаку, якому прив'язав камінь на шию, і поплив на середину ріки. Коли човен вплив на бистрину, чоловік встав, підняв собаку і кинув її у воду. Але від різкого руху човен похитнувся, людина не втрималася, впала у річку і стала тонути. Петля з каменем зісковзнула з мокрої шиї пса, і він звільнився. З усіх сил собака кинувся рятувати господаря і дотягнув його до берега. Чоловік залишився жити і разом із собакою вернувся додому. Він став турботливим і доглядав за своїм рятівником, доки він жив.

Ніколи не плати злом за добро, а завжди замість зла роби добро!

- *Чому чоловік хотів утопити пса?*
- *Що можна сказати про господаря собаки?*
- *Що трапилося з чоловіком? Чому?*
- *Як відплатив собака своєму господарю?*

- *Що виховує у нас ця притча?*
- *Який можна зробити висновок?*

13. Програма „Карооке”

- Пропоную вам уявити себе на програмі „Карооке” і гуртом заспівати пісні про собак, а заодно і визначити, що треба робити, щоб собака не зникав.

Пропала собака

(Переклад українською Василеги Н.)

Тріпоче на вітрі

Увагу звертає,

Увагу звертає

Біленький листок.

Пропала собака (3 рази)

По кличці Дружок.

Пухнастий біленький

І плямки руденькі,

І плямки руденькі

Та бубликом хвіст.

Він добрий кумедний (3 рази)

Довірливі очі і гудзиком ніс.

А дощ-розбишака

Листочок закрапав

Й рядочки гукнули

Всім людям навкруг:

„Знайдіть цуценятко! (2 рази)

Вернися скоріше

Маленький мій друг”.

Люсі

(Переклад українською Василеги Н.)

Десь зникла собака,

Що гралася з нами в дворі,

Вона обзивалась

На кличку Люсі дітворі.

І кожний сніданок їй свій віддавав,
А я їй котлетки носив.

Люсі!

Батьки у тривозі –
Пропав апетит у дітей.
Висять скрізь об'яви,
Питають навколо людей,
Бо може вона на дорозі лежить,
Потрапивши враз під таксі.

Люсі!

Питають у діток:

„Яке цуценятко вам можна куплять?

Найкращу породу

Батьки згодні вам дарувать”.

У відповідь ті:

„Друзів не міняють -

Найкраща вона по красі”

Люсі!

Пройшов цілий місяць -
Одначе шукають її.
Та враз все змінилось,
Побачили всі у вікні -
Люсі дріботіла
І сім цуценяток.
По черзі несли їх усі.
Люсі.

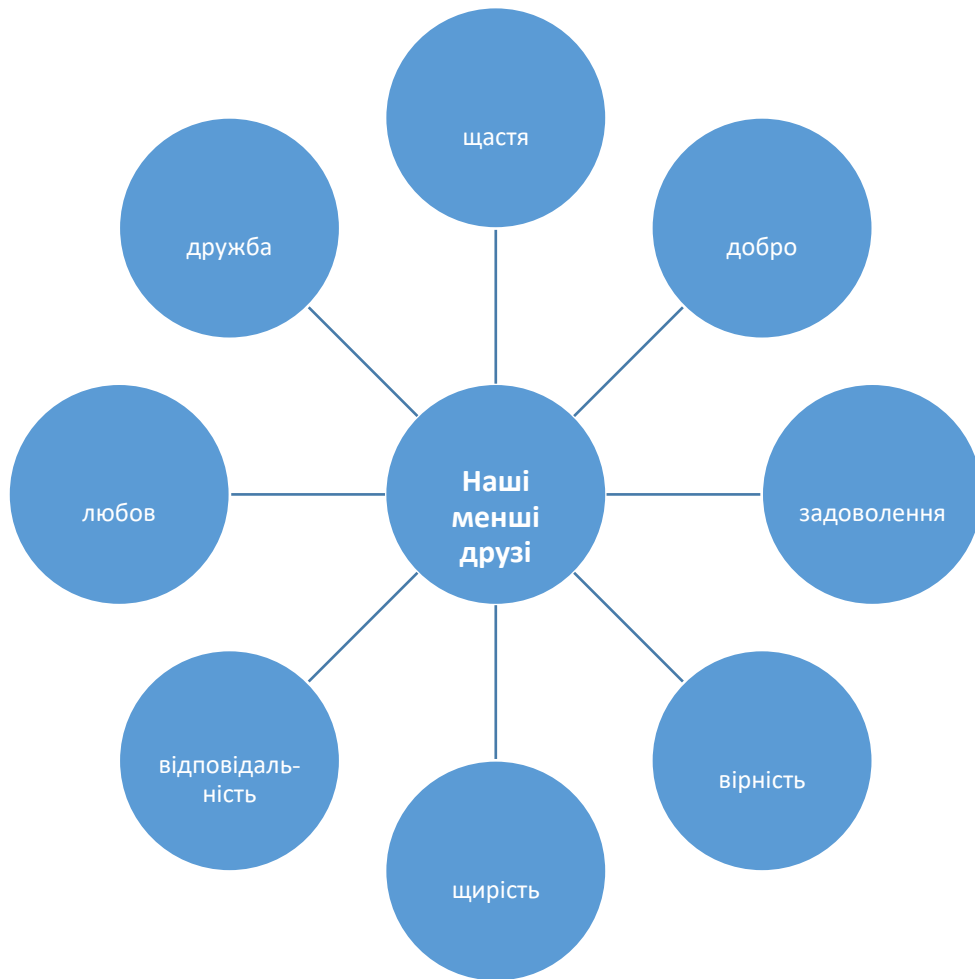
- Що треба робити, щоб собака не пропадав?

14. Подарунки для друзів наших менших.

- Придумайте жартівливі подарунки для різних котів і собак. Наприклад: для собаки шарпея – крем від зморшок, штанці – для голих мексиканських песиків, йоркширському тер'єру – красиві бантики для зачіски, мільтшнауцеру –

косметику по догляду за бородою, персидському коту – гребінець, коту сфінксу – колушок та інші.

15. Грування „Що дає нам спілкування з нашими чотирилапими друзями»”

IV. Підсумок заняття

- Що мене сьогодні найбільше вразило?
- Що я хочу змінити у ставленні до братів наших менших?
- Що я більше ніколи не буду робити?

V. Домашнє завдання.

1. Намалюйте портрет собаки чи kota, який живе у вас або про якого мрієте.
2. Придумайте гру для свого чотирилапого друга.

Урок з курсу „Я досліджую світ” (4 клас)

Тема. Тримайся з гідністю. Уникнення конфліктів з іншими людьми.

Мета: усвідомити з учнями поняття „людська гідність”, з'ясувати причини конфліктів та способи їх уникнення; розвивати навички культурної поведінки; виховувати повагу до людини, тактовність, доброзичливість, миролюбність, використовуючи твори В. Сухомлинського.

Обладнання: Конституція України, вірші М. Людкевича „Чим кінчається сварка”, М. Пригари „Тихенька дівчинка”, картки, прислів'я про добро.

Хід уроку

I. Організація початку уроку.

Поверніться, будь ласка, один до одного. Подаруйте один одному посмішку. Побажайте щасливого дня.

- А як ви думаєте, навіщо говорити людям хороші слова?

Прочитайте прислів'я: *Дружба – найбільший скарб.*

Назвіть людей, які вважаєте своїми вірними друзями, та поясніть чому.

II. Повторення і закріплення вивченого.

1. Продовж речення. *Вихована людина - це та людина, яка... (вживає ввічливі слова, ніколи не образить іншої людини, піклується про інших, поважає їх, вміє вислухати, цінує думку співрозмовника, привітна, співчутлива, тактовна...)*
2. Робота за таблицями „Правила вихованості”. Оцінити вчинки.
3. Робота в групах. Скласти правила вихованої людини.

III. Актуалізація опорних знань. Створення проблемної ситуації.

1. Уявіть, що в наш клас прибув новий учень (учениця). А ви – дружний колектив, всі виховані діти, знаєте і виконуєте правила вихованості. Як будете поводитися?
2. „Мікрофон”.

Опитування дітей, що прибули в клас в 2, 3 класах.

- Розкажіть про свої враження. Як ви себе почували, на що сподівались?
- Чи добре вас зустріли? Чи виправдались ваші сподівання?
- Що вам сподобалось у нашому класі, а що ні? Що б ви хотіли змінити?

IV. Повідомлення теми і мети уроку.

- Сьогодні ми продовжимо формувати в собі навички культурної поведінки, ознайомимось з поняттям „людська гідність”, поговоримо про життя людей в колективі, причини конфліктів та способи їх уникнення. Твори Василя Олександровича

Сухомлинського допоможуть нам стати добрими, тактовними, привітними, щирими.

Девізом нашого уроку будуть такі слова:

*Будь правдивим, але не жорстоким,
Гідність май та іншого шануй!*

Будь людиною і кожним кроком

Це тактовно й скромно демонструй.

V. Робота над формуванням поняття „людська гідність”.

1. Опрацювання твору В. Сухомлинського „Горбатенька”

- Що ви знаєте про Василя Олександровича Сухомлинського? Про що він писав у своїх творах? Наразі ви послухаете оповідання видатного педагога „Горбатенька” і скажете, яка головна думка цього твору, чому навчає нас автор.

1) Самостійне читання тексту учнями.

Горбатенька

Другий клас розв'язував задачу. Тридцять п'ять учнів схилились над зошитами. Коли у двері хтось постукав.

– Відчини двері й подивись, будь добрий, хто там стукає, – попросив учитель.

Чорноокий хлопчик, що сидів за першою партою, швидко відчиняє двері. До класу заходить директор школи з маленькою дівчинкою. Тридцять п'ять пар очей пильно дивилися на незнайому дівчинку. Вона була горбатенька.

Учитель затамував подих і повернувся до класу. Він дивився в очі школярів і ніби благав: хай не побачить дівчинка у наших очах ні подиву, ні насмішки. У їхніх очах була тільки цікавість. Вони дивилися на незнайомку й лагідно усміхалися. Учитель полегшено перевів подих.

– Цю дівчинку звать Оля, – сказав директор. – Вона приїхала до нас здалеку. Хто поступиться їй місцем на першій парті? Бачите, яка вона маленька?

Усі шість хлопчиків і дівчаток, що сиділи за передніми партами, піднесли руки:

– Я

Учитель був тепер спокійний: клас витримав іспит.

В. Сухомлинський

2) – Якою була новенька дівчинка?

- Чи добре діти поставились до новенької?
- Чому вчитель був спокійний?
- Чи можна назвати цей клас дружним?
- Що ви можете сказати про учнів цього класу? Які вони?

- Яка головна думка цього оповідання?
- Що було б якби в наш клас прийшла хвора дитина?

2. Опрацювання твору В. Сухомлинського „Новенька”.

- Василь Олександрович присвятив все своє життя навчанню і вихованню дітей. Його твори не повчають, а скоріше дають цінні поради як стати справжньою людиною та завжди триматися з гідністю. Прослухайте ще одне оповідання видатного вчителя і зробіть висновки про те, що ж насправді прикрашає людину.

1) Читання тексту вчителем.

2) Бесіда за прочитаним.

- Чому на новеньку ніхто спочатку не звертав уваги?
- Чим привернула на себе увагу дітей новенька?
- Чому діти стали уважними слухачами?
- То що красить людину: зовнішність, одяг чи її поведінка та справи?

3. Самостійна робота.

Читання статті в підручнику „Тримайся з гідністю”.

–Які поради новачку прочитали?

4. Робота в парах.

- Доповніть подані поради.
- Уявіть себе на місці новачка. Якого відношення до себе ви хотіли б?

5. 3 джерела народної мудрості.

- Ви знаєте, що тільки добру людину всюди люблять і поважають. Кажуть, що добро відкриває двері і серця. Як ви розумієте цей вислів?
- Які ще прислів'я та приказки про добро ви знаєте?
 - Хто людям добра бажає, той і собі має.
 - Доброму скрізь добре.
 - Добре діло роби сміло.
 - Не одежа красить людину, а добрі діла.
 - Хто не чинив лихого, тому не страшно нічого.
 - Хочеш собі добра, не роби нікому зла.
 - Хто про інших дбає, той довге життя має.
 - Не роби комусь, що тобі не мило.
 - Хто любов у серці має, у того очі світяться.

6. Фізкультхвилинка виконується під пісню „Посмішка”.

7. Читання вірша М. Пригари „Тихенька дівчинка”.

- Послухайте вірш і скажіть, чи можна цю дівчинку назвати доброю? Чи могла б вона подружитись з новачком? Чому? (*Читання напам'ять підготовленим учнем*)

Чого це на мене так сердяться в школі?

Та я ж не чіпаю нікого ніколи.

Ні з ким не сварюся, сиджу собі тихо,

а з цього виходить одне тільки лихо.
 Оце я сказала - така в мене звичка, -
 що в Галі, як мишачий хвостик косичка.
 Що в Каті спідничка – неначе з рогожі,
 та ще й черевички на човники схожі.
 Що в Тані волосся нечесане досі,
 що очі в Маринки маленькі та косі,
 що в зошиті Лесі самі тільки плями:
 напевне, бруднющими пише руками.
 Я ж правду кажу їм... І що тут такого?
 Та я ж не чіпаю ніколи нікого.
 Сиджу собі тихо і в школі, і вдома,
 і чом вони сердяться всі – невідомо.

– Чи гідно поводить себе ця тихенька дівчинка?

8. Робота з прислів'ями.

- Не копай другому ями, то й сам не упадеш.
- Ласкаве слово пом'якшує серце. (*Адигейське*)
- Зле слово камінцем на серце падає. (*Киргизьке*)
- Хороше слово вогонь гасить. (*Молдавське*)
- Гостре, а не ніж, ріже, аж до серця дістає, а кров не йде. (*Образа, прикрість*)

9. Довідкове бюро. Людська гідність.

- А що ж означає поводити себе з гідністю?
- У статті 28 Конституції України сказано:
 „Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його людську гідність”.
- Як ви розумієте слова „людська гідність”?
- Це риса людини, яка допомагає бути добрим, чуйним, людяним. Вона підкреслює чистоту людської душі. Немає нічого страшнішого, ніж принизити гідність людини.
- Як ви вважаєте, хто з героїв вірша М. Пригари поважає людську гідність?
- Так, однокласниці ображаються на дівчинку, але не відповідають їй злом. Вони поступають мудро.
- Поміркуйте, чим усе могло завершитись?

VI. Причини конфліктів, способи їх уникнення.

1. Мозковий шпурм.

Зараз ми з'ясуємо, що ж таке конфлікт та які існують способи його уникнення.

– Які причини можуть викликати конфлікти?

– Причиною конфліктів можуть бути дитячі пустощі, зло, заздрість, зухвалість.

2. Робота з фразеологізмами.

Виберіть із запропонованих три фразеологізми, які можуть означати конфлікт і поясніть їх значення.

Мати зуб на когось – сердитися, гніватися

Метати громи і блискавки – сварити когось.

Курям на сміх – викликати глузування.

Гедзь укусив – нервувати, проявляти впертість.

Не давати наплювати в кашу – не допускати кривди, знущання над собою, не шкодити собі.

Обкидати грязюкою – несправедливо звинувачувати когось у чомусь.

Розбити глек – посваритися.

Тримати камінь за пазухою – приховувати злобу, ненависть до когось-небудь.

Чорна кішка пробігла – посварився хто-небудь з кимось.

3. Прочитайте фразеологізм *Живуть як кішка з собакою*. Поясніть, що означає цей вислів. Чи завжди кіт ворогує із собакою?

4. Пригадайте мультфільми чи казки в яких серед головних героїв виникає конфлікт.

– Як не дати розгорітися конфлікту?

– Можна виявити доброзичливість і цим зупинити суперечку.

– На допомогу придуть слова ввічливості.

– А як найчастіше миряться діти? Які мирилки ви знаєте?

Битися – не билися, трохи посварилися,

потім посміялися – друзями zostалися.

Досить лаятись і злитись!

Винен я, пробач мені

Ну, давай скоріш миритись!

І не лай і не свари.

Геть, образа, відійди,

Обіцянок своїх не

забуду:

Жде нас дружба назавжди!

Ображати тебе я не буду!

5. Практичні поради „Як побороти гнів”

- 1) Відчувши наближення злості, заплющте очі і порухайте до 10. Наступного разу спробуйте полічити предмети.

- 2) Відчуваючи приплив гніву, подивіться на годинник та відкладіть спалах гніву на 15 хвилин. Так можна навчитися контролювати себе.
- 3) Придумайте фрази, які могли б послабити ваш гнів. Наприклад: „Не треба кричати, мене і так всі добре чують”, „Йому теж боляче, не варто підсилювати чужий біль”.

6. Життєві задачі. Розігрування ситуацій. Робота в групах.

- 1) Ти стоїш на перерві та розмовляєш з друзями. Аж раптом тобі хтось боляче наступає на ногу. Ти розсердився, готовий полізти у бійку, та раптом чуєш: „Вибач, будь ласка. Мені дуже прикро, я не хотів зробити тобі боляче”. Злість зразу пройшла, і ти несподівано для себе відповідаєш: „Нічого, буває”.
– Чому? (Ввічливі слова запобігають конфлікту, гасять його).
- 2) Мама дала Дмитрику цукерки, щоб він почастував своїх товаришів. Коли Дмитрик вийшов у двір, він побачив, що серед друзів був і його кривдник – Сергійко, який часто грубо його штовхав, обзивав. Дмитрик замислився, як йому вчинити: пригощати Сергійка чи ні?
- 3) Дайте пораду Дмитрику.
- 4) Придумайте і розіграйте в групі ситуацію, за якої міг би виникнути конфлікт і можливі варіанти його уникнення.

7. Слухання усмішки. Інсценізація.

Двох школярів перехожий привів до школи. Вони вчинили бійку на вулиці.

- Не правда! – вигукнув один із учнів. – Коли ви підійшли до нас, ми вже збирались помиритися!

8. Робота з картками. Як краще спілкуватися з друзями.

Частіше посміхатися	чи	бути сердитим і серйозним.
Розповідати про себе	чи	слухати свого друга.
Називати друга на ім'я	чи	вживати прізвисько.
Говорити про те, що цікавить друга,	чи	говорити про те, що є цікавим для тебе.
Не мовчати про свої помилки	чи	приховувати їх, вказуючи на помилки інших.
Поводитися так, як хочеться тобі	чи	поводитися зі своїм другом так, як би ти хотів, щоб він поведився з тобою.

VII. Підсумок уроку.

1. Які висновки ви зробили із сьогоднішнього уроку?
 - Що означає поважати гідність іншої людини та поводити себе з гідністю?
 - Як зберегти власну гідність?

– Як потрібно уникати конфліктів?

2. Подаруйте один одному комплімент.

Закрийте оченята. Наповніть свої сердечка рожевим промінчиком любові та ніжності. Тепло вашого сердечка відчуйте у своїх долоньках. Відкрийте очі. Нехай тепло і доброта у Ваших сердець не затримується у ваших долоньках. Передайте їх іншим людям, знайомим і незнайомим.

Урок «Я досліджую світ» (4 клас)

Тема. Людські чесноти.

Мета: розширити знання учнів про людські чесноти; формувати навички культурної поведінки, дружні відносини між людьми; розвивати зв'язне мовлення; виховувати бажання орієнтуватися на високі морально-етичні цінності, прагнення виробити у собі кращі людські якості.

Обладнання: вислови про добро; ребуси; пам'ятка добрих і корисних справ; ілюстрації, таблиці, свічка.

Хід уроку

I. Організація класу.

Треба всім нам привітатись:

Добрий день! Дружно, весело сказати:

Добрий день! Вліво-вправо повернемось.

Туди-сюди усміхнемось.

Добрий, добрий, добрий день!!!

– Що очікуєте сьогодні від уроку?

II. Перевірка домашнього завдання.

1. Гра „Мікрофон”. Розповідь учнів про значення свого імені.
(Богдан – Богом даний. Олег – святий. Олена – сонячна, гречанка. Марина -морська. Максим – найбільший. Ольга – свята).

Назва стародавніх імен, які рідко зустрічаються.

(Одарка, Годоска, Микита, Югина, Федора, Гаврило, Кирило).

Прислів'я, приказки з іменами людей.

Засмієсь, Матвійку, дам копійку.

Розказав Мирон рябої кобили сон.

Для нашого Федота не страшна робота.

Вискочив, як Пилип з конопель.

III. Підготовка до вивчення нового матеріалу.

Створення проблемної ситуації. Читання оповідання В. Сухомлинського „Списав задачу”.

Павлик прийшов до школи стурбований. Дома він не міг розв'язати задачу. Прийшов, щоб у когось списати. Бо працювати сам не любив.

Прийшла відмінниця Зіна. Павлик попросив у неї списати, мовляв, у самого не вийшло. Зіна дала Павлику свій зошит. Павлик почав списувати. У третій дії він помітив у Зіни помилку. Там, де треба було написати 23, Зіна написала 32.

У своєму зошиті Павлик написав правильно, а Зіні не сказав, що у неї помилка. Наступного дня вчителька принесла зошити після перевірки.

– У Павлика – п'ять, сказала вчителька.

– Молодець, Павлику, добре попрацював над задачею. А в тебе, Зіно, - чотири. Помилку допустила...

Зіна зблідла. Вона глянула на Павлика. Павлик почервонів і схилив голову над партою.

1. Відповіді на запитання:

- Чому Павлик почервонів і схилив голову?
- Чи правильно вчинив Павлик?
- Як треба було вчинити Павликові?

IV. Повідомлення теми і завдань уроку.

Сьогодні на уроці ми поговоримо про людські чесноти, їх дивовижні властивості і магічну дію. Що означає вислів „людські чесноти”?

(Чеснота – позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність; чесність).

V. Вивчення нового матеріалу.

- Гра „Розсипанка”. Прочитати слова.
з е н в а г а б д о о р а й б у д ж і с т ь

(Зневага, добро, байдужість).

2. Словникова робота. Пояснення слів.

Зневага – почуття презирства, відсутність поваги до кого-небудь, турботи, піклування; образа.

Байдужість – не виявляється зацікавленість, не звертається увага, не виявляється співчуття.

Добро – усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо; добра, корисна справа; вчинок.

3. Розповідь про добро.

Добро – це щастя усіх людей. Коли зробити добро людині, їй буде приємно, але й нам також. Ми маємо довести, що вчимося жити добрими людьми. Здавна на землі люди цінували праведне життя – життя чесне, щире, відкрите. Треба утримуватися від поганих вчинків, лихих намірів. Зло, як відомо, довго не забувається і продовжує зло. А от добро помножує добро. Не давайте злу перебороти добро! Щоб люди вас поважали, приязно ставились до вас, ніколи не забувайте і завжди дотримуйтеся золотого правила вихованості:

стався до людей так, як би ти хотів, щоб люди ставилися до тебе. Людина не може жити одна. Найбільше щастя і радисть людини – це спілкування з іншими людьми.

4. Робота за підручником, с. 21-23 (3 хв.).

а) Опрацювання статті „Зневага” В. Сухомлинського.

Читання тексту учнями. Відповіді на запитання.

- Чому ні у кого не піднялась рука, щоб зрубати вишню?
- Чому люди обрали для цього Федька?
- Яке почуття викликав у людей Федько?
- Що таке зневага?

б) Робота над текстом В. Сухомлинського „Байдужість”.

Читання тексту. Відповіді на запитання.

- Чому так називається оповідання?
- У чому проявилась байдужість хлопців?
- Як ще можна оцінити вчинок дітей? (хуліганство).

Придумати інший можливий хід подій.

в) Читання вірша Л. Забашти „Людина починається з добра”.

Відповіді на запитання.

- Яка основана думка вірша?
- Як ви її розумієте?
- Поясніть слова „вища правда”.
- Що відрізняє людину від тварин? (мова, мислення, праця).

VI. Закріплення та повторення вивченого матеріалу.

1. Робота в групах.

I група. Вибрати із запропонованих речень ті, у яких вчинки дітей приносять користь. *(Допомагати мамі мити посуд. Робити комусь зло, якщо цього ніхто не бачить. Допомагати друзям у біді. Ділитися тим, що є у тебе. Спати на уроках. Красти. Захищати слабкішого. Ображати тварин. Берегти рідну природу та охороняти її. Шанувати працю інших людей. Завжди виконувати тільки добрі справи).*

II група. Продовжити прислів'я.

Добре ім'я (1)

Зліша від вовка (3)

За добро (2)

Краще від багатства (1)

Зла людина (3)

Добром платять (2)

У лиху годину (4)

А злого уникай (6)

Перший крок до добра (5)

Пізнаєш вірну людину (4)

Все добре переймай (6)

Не роби зла (5)

III група. Бути дисциплінованим означає....

IV група. – Дати пораду дітям на кожному малюнку, чому не слід так себе поводити. (Малюнки із зображенням поведінки людей в різних ситуаціях).

V група. Тести.

Як вчинити, якщо...

Плаче дівчинка:

а) скажете лагідне слово; б) запитаете, чому плаче; в) пройдете мимо.

Старший хлопчик ображає молодшого:

а) обороните; б) будете спостерігати; в) пройдете мимо, ніби не помітили.

Маленький котик сидить високо на дереві, нявчить і не може злізти:

а) пройдете мимо; б) полізете на дерево знімати котика; в) покличете на допомогу дорослих.

Презентація виконаних робіт.

2. Інсценізація тексту В. Сухомлинського „Образливе слово”.

Одного разу Син розсердився і згарячу сказав Матері образливе грубе слово. Заплакала Мати. Схаменувся Син, жаль йому стало Матері. Ночей не спить – мучить його совість: адже він образив Матір.

Йшли роки. Син-школяр став дорослою людиною. Настав час їхати йому в далекий край. Поклонився Син Матері низько до землі й говорить:

– Простіть мене, Мамо, за образливе слово.

– Прощаю – сказала Мати й зітхнула.

– Забудьте, Мамо, що я сказав вам образливе слово.

Задумалась Мати, геть посмутніла. На її очах з’явилися сльози...

а) Бесіда за змістом оповідання.

– Що можете сказати про вчинок сина?

– Чи зрозумів він свою помилку?

Об’єднання дітей у 2 групи. Доведення думок.

I група – Зрозумів син.

II група – Не зрозумів син.

3. Відгадування ребусів. (Доброта).

4. Читання пам’ятки добрих і корисних справ (с. 35 „Я і Україна”. Громадянська освіта, розробки уроків).

5. Гра „Якщо добра ти людина, то повинен...” (плескання в долоні, якщо так).

(Робити комусь зле, якщо цього ніхто не бачить. Не вмиватися. Шанувати працю інших людей. Галасувати, коли хтось відпочиває. Обманювати, сваритися, хвалитися. Спати на уроках. Допомогати друзям у біді. Добре вчитися, багато читати. Красти. Захищати слабшого.)

6. Робота над змістом тексту В.Сухомлинського.

- Увечері батько запитав своїх дітей: „Розкажіть мені, як ви прожили сьогодні день?” Юрко відповів: „Я сьогодні посадив дерево”. Батько сказав: „Ти добре прожив день”. Микола відповів: „Я зайчика намалював”. „Ти теж добре прожив день”, – сказав батько. Петрик відповів: „Я сьогодні в м’яч грав... і морозиво їв”. „У тебе втрачений день”, - сказав батько.

Запитання. На кого з хлопчиків ви хочете бути схожими? Чому?

- Що б ви відповіли на запитання батька?

7. Розповідь вчителя про Ангела-охоронця.

– Бачу, що ви знаєте, що має робити добра людина. Іноді вистачає і доброго слова, щоб звеселити людину, зробити їй приємно або навіть допомагати у біді. У кожної людини є свій Ангел-охоронець, який охороняє нас від біди. Якщо людина робить добрі справи, то Ангел радіє. А якщо злі – плаче, тужить, втрачає свої сили. Я бажаю вам, щоб ви робили тільки добро, щоб ваш Ангел-охоронець завжди радів і приходив на допомогу у складну годину.

8. Гра „У колі друзів”. – Я дарую тобі

Спалахнула свічечка ніжним полум’ям

Підійдіть погрітися, кому хороше.

- Я хочу, щоб підійшли ті діти, кому було хороше на уроці, хто відчуває тепло, добро.

VII. Підсумок уроку.

- Що цікавого дізналися? Чи справдились ваші очікування?

VIII. Домашнє завдання.

с. 21-23., підібрати та вивчити прислів’я про добро.

Матеріал до уроку музики „Етичні нотки”

ЛОСЕРДЯ
 ПО ГА
 БРО
 ДІСТЬ
 САМОКОНТ
 БОВ
 ВІРН ТЬ